

**Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής**

Σ. Τσολακίδης

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ
(με έμφαση στην ιστορία της ελληνικής)**

W. Kandinsky, Red, yellow, blue

Σημειώσεις για το μάθημα ΓΛΩ310

Θεσσαλονίκη 2008

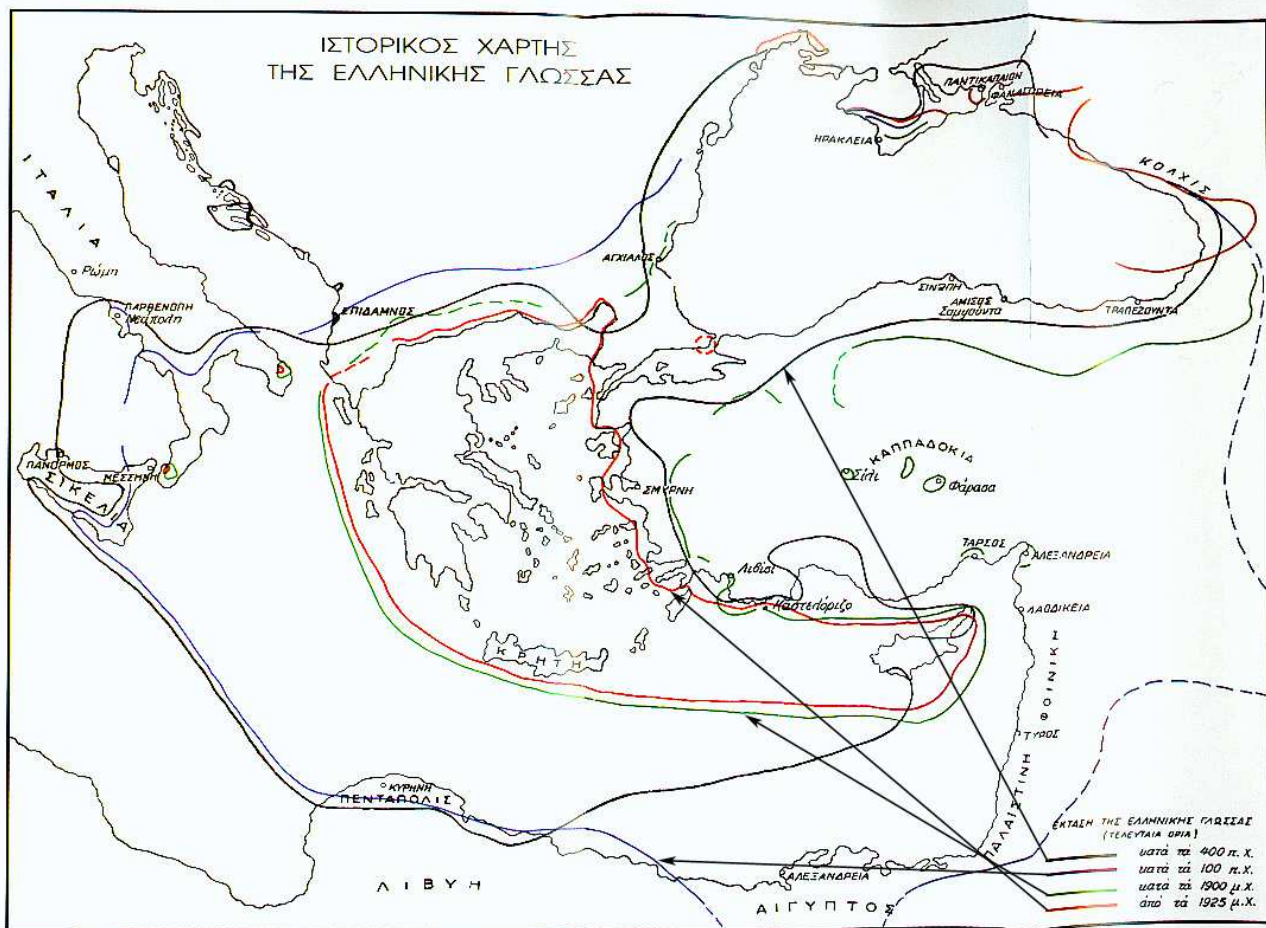
Συντομογραφίες

αγγ.=αγγλικός/ή/ό
 ΑΕ=αρχαίος/α/ο ελληνικός/ή/ό
 ΑΙ=αρχαίος/α/ο ιρλανδικός/ή/ό
 αιολ.=αιολικός/ή/ό
 αιτ.=αιτιατική
 απρφ.=απαρέμφατο
 αργ.=αργολικός/ή/ό
 αρσ.=αρσενικός/ή/ό
 αττ.=αττικός/ή/ό
 γεν.=γενική
 γερ.=γερμανικός/ή/ό
 δωδ.=δωδεκανησιακός/ή/ό
 ενεργ.=ενεργητικός/ή/ό
 ενικ.=ενικό(ς)
 θηλ.=θηλυκός/ή/ό
 ΙΕ=ινδοευρωπαϊκός/ή/ό
 ιταλ.=ιταλικός/ή/ό
 ιων.=ιωνικός/ή/ό
 (Κ)ΝΕ=(κοινός/ή/ό) νεοελληνικός/ή/ό
 κουμ.=κουμιώτικος/η/ο
 κρητ.=κρητικός/ή/ό
 κυθ.=κυθηραϊκός/ή/ό
 κυπρ.=κυπριακός/ή/ό
 λακ.=λακωνικός/ή/ό
 λατ.=λατινικός/ή/ό
 λες.=λεσβιακός/ή/ό
 μαν.=μανιάτικος/η/ο
 μεγ.=μεγαρικός/ή/ό
 ΜΕ=μυσαίωνικός/ή/ό ελληνικός/ή/ό
 μτχ.=μετοχή
 ονομ.=ονομαστική
 ορισ.=οριστική
 ουαλ.=ουαλικός/ή/ό
 ουδ.=ουδέτερος/η/ο
 παθ.=παθητικός/ή/ό
 παλ. αθην.=παλιός/ά/ό αθηναϊκός/ή/ό
 ποντ.=ποντιακός/ή/ό
 πληθ.=πληθυντικό(ς)
 πβ.=παράβαλε
 πρκ.=παρακείμενος
 πρόσ.=πρόσωπο
 προστ.=προστακτική
 Σ=σύμφωνο
 σαν.=σανσκριτικός/ή/ό
 τουρ.=τουρκικός/ή/ό
 τσακ.=τσακωνικός/ή/ό
 υποτ.=υποτακτική
 Φ=φωνήεν

0. Αντί προλόγου

(Βασικός) σκοπός του μαθήματος είναι η παρουσίαση των διαφόρων σταδίων της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας. Θα ξεκινήσουμε από τότε που πρωτομαρτυρείται και θα φτάσουμε μέχρι τη σημερινή εποχή. Σε κάθε περίπτωση δε θα αρκούμαστε σε μια απλή απαρίθμηση των βασικών χαρακτηριστικών κάθε περιόδου αλλά θα προσπαθούμε να τα προσεγγίζουμε συσχετισμένα με τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης και της επόμενης φάσης καθώς και με τις εκάστοτε ιστορικές και πολιτισμικές συνθήκες. Φυσικά, κάθε φορά αυτό θα γίνεται και μέσα από την εξέταση κειμένων, με βασικό στόχο να γίνει όσο πιο πλήρως αντιληπτό ότι η γλώσσα, η ζωντανή ανθρώπινη γλώσσα, μεταβάλλεται συνεχώς ανά τους αιώνες. Όπως είπε και ο de Saussure (1959: 77), δεν υπάρχει κανένας λόγος η γλώσσα να ξεφεύγει από τον καθολικό νόμο ότι ο χρόνος αλλάζει τα πάντα. Αυτό, βέβαια, μεταξύ άλλων σημαίνει ότι έχει ιδιαίτερη σημασία να γίνει απόλυτα κατανοητό ότι η γλώσσα μας (όπως και κάθε άλλη γλώσσα) άλλαξε, αλλάζει και θα συνεχίσει να αλλάζει χωρίς, όμως, ποτέ η αλλαγή αυτή να ισοδυναμεί με φθορά ή αλλοίωση.

Ιστορικός χάρτης της ελληνικής

Ελαφρά τροποποιημένη μορφή του χάρτη του Τριανταφυλλίδη (2002: 673)

ι. Αρχαία ελληνική (1400-300 π.Χ.)

1 Πότε γεννήθηκε η ελληνική;

Την πρωτοσυναντούμε γραμμένη στις πήλινες πινακίδες της γραμμικής Β, που χρονολογούνται από το 1400 π.Χ. έως και το 1200 π.Χ. αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ως ξεχωριστή γλώσσα δεν υπήρχε πολύ πιο πριν από τις αρχαιότερες γραπτές της

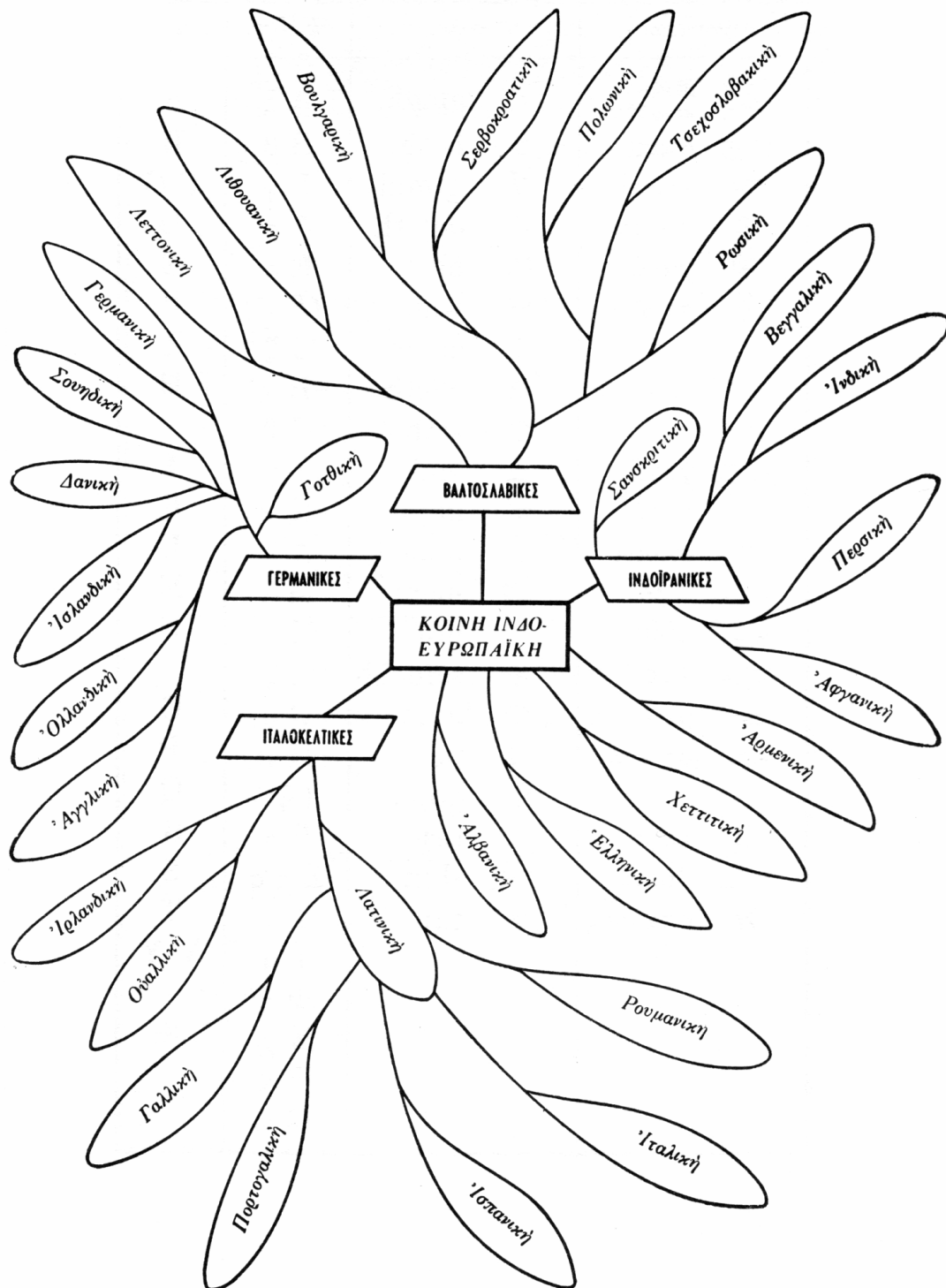
μαρτυρίες. Άλλωστε, με τη βοήθεια κυρίως της συγκριτικής γλωσσολογίας μπορούμε να συνάγουμε επαρκώς ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά την προϊστορία της ελληνικής.

Γενικά, ένα εκπληκτικό αποτέλεσμα της γλωσσολογικής έρευνας του 19ου αι. ήταν η διαπίστωση ότι ορισμένες γλώσσες παρουσιάζουν αντιστοιχίες που δεν είναι δυνατόν να οφείλονται στην τύχη ή σε δανεισμό αλλά είναι συνέπεια της κοινής καταγωγής αυτών των γλωσσών από μια κοινή γλώσσα που μιλήθηκε κάποτε στο απώτερο παρελθόν. Πρόκειται για την ινδοευρωπαϊκή, μια γλώσσα που μιλιόταν πριν από 6500 χρόνια και η οποία υπήρξε η πηγή των γλωσσών που αποτελούν την ινδοευρωπαϊκή οικογένεια γλωσσών¹.

---

¹ Άλλες γλωσσικές οικογένειες είναι η ουραλική, η καυκασιανή, η αφροασιατική, η φινουγγρική, η εσκιμωαλεουτική, η αμερινδική κ.α.

Η ΙΕ οικογένεια γλωσσών

Αντιστοιχίες μεταξύ των ΙΕ γλωσσών

- 1) "πατέρας": τοχ. *pāker*, σασνκ. *pitār*, ΑΕ *πατέρ-*, λατ. *pater*, αρμ. *hayr*, αγγλ. *father*
  - 2) "μητέρα": τοχ. *māker*, σασνκ. *mātar*, αρμ. *mayr*, ΑΕ *μητέρ-*, αγγλ. *mother*, λατ. *mater*, αρχ.ιρλ. *mathair*.
  - 3) "φτερό": σασνκ. *patra*, ΑΕ *πτερόν*, αρχ.αγγλ. *fether*
- "θερμό": σασνκ. *tapas*, λατ. *tepidus*, αρχ.ιρλ. *te*, αρχ.εκκλ.σλαβ. *top*

- 4) "7": τοχ. sukt, σανσκ. sapta, λατ. septem, χεττ. siptam, αλβ. shtatë, λιθ. septyni
- 5) "κατασκευάζω": σανσκ. tak, ΑΕ τεκ-, χεττ. tak, αρχ.εκκλ.σλαβ. tesati
- 6) "ποιος από τους δυο": τοχ. k^use, σανσκ. kataras, ΑΕ (ιων.) κότερος, αλβ. kush, αρχ.εκκλ.σλαβ. koteryj, αρχ.αγγλ. hwæther, οσκ. rútereī, αρχ.ιρλ. cía, χεττ., λατ. k^wis.
- 7) "είναι": σανσκ. asti/santi, χεττ. est^si/sant^si, ΑΕ ἐστί/ (δωρ.) ἐντί, λατ. est/sunt, γοτθ. ist/sind, κελτ. is/hint.

Παρατηρούμε τις εξής φωνητικές αντιστοιχίες:

α. στην αρχή της λέξης: p=h=f, m, t, s, k

β. στο μέσο της λέξης: c=t=y=th, pt

γ. στο τέλος της λέξης: r, p

δ. φωνήεντα: a=i, e=a=ai.

Σε επίπεδο μορφολογίας παρατηρούμε:

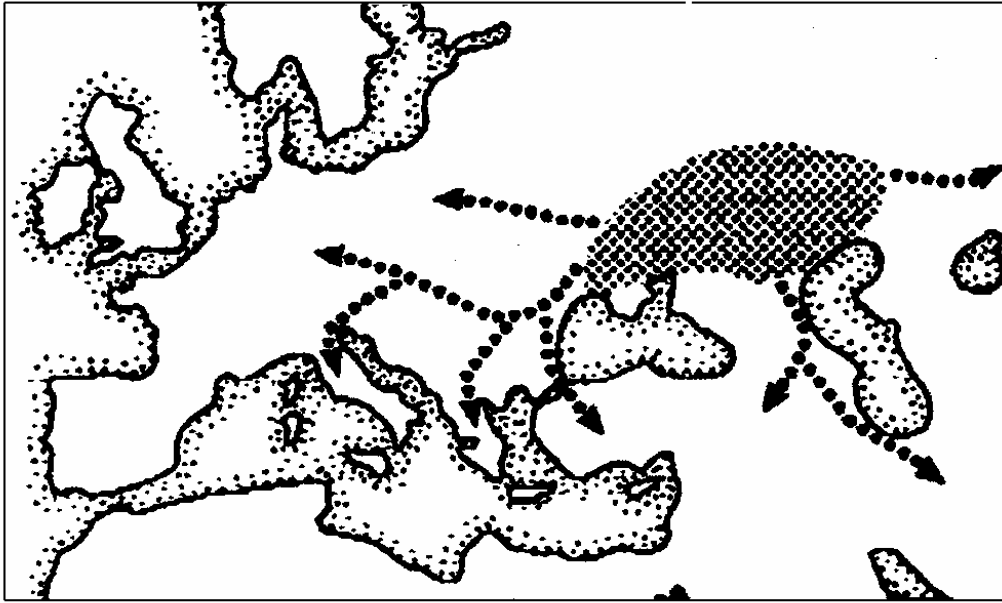
Στο (6) το **teros** να χρησιμοποιείται για να δηλωθεί κάποια μορφή διαφοροποίησης (ή σύγκρισης) ανάμεσα σε δύο οντότητες.

Στο (7) την κανονική εναλλαγή της κατάληξης -ti/-nt(i) για το ενεστωτικό γ' ενικό και γ' πληθυντικό αντίστοιχα.

Το πιθανότερο είναι ότι η κοιτίδα των Ινδοευρωπαϊών βρισκόταν κάπου στις στέπες της νότιας Ρωσίας και κυρίως στην περιοχή της Ουκρανίας. Μάλλον περίπου το 4500 π.Χ.² και σίγουρα όχι μετά το 2500 π.Χ. άρχισαν οι μικρής ή μεγάλης κλίμακας μεταναστεύσεις των ινδοευρωπαϊκών πληθυσμών (κυρίως προς τα δυτικά και τα νότια), που οδήγησαν στη διάσπαση της ινδοευρωπαϊκής πρωτογλώσσας και έφεραν σε ευρεία επαφή τούς ομιλητές της με λαούς που μιλούσαν άλλες γλώσσες.

² Η ΙΕ γλωσσολογία μας παρέχει ασφαλείς ενδείξεις ότι οι Ινδοευρωπαίοι γνώριζαν το τροχήλατο όχημα. Δεδομένου, ότι το τελευταίο ήταν άγνωστο στον ευρωπαϊκό χώρο, πριν το 4000 π.Χ., θεωρούμε ότι η ΙΕ εξάπλωση δε θα μπορούσε να είχε ξεκινήσει πριν το δεύτερο μισό της 5ης χιλιετίας π.Χ. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στην ΙΕ εξάπλωση, κυρίως προς δυσμάς, θα πρέπει έπαιξε (ιδιαίτερα σε στρατιωτικό επίπεδο) η πολύ καλή γνώση της ίππευσης αλόγων.

Η ΙΕ επέκταση

Χριστίδης (2001: 139, χάρτης 8δ)

Μέσα από αυτό το διαχωρισμό και τη συνάντηση με άλλες γλώσσες γεννήθηκαν σιγά σιγά οι διάφορες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες και ανάμεσά τους και η ελληνική.

Γύρω στο 3000 π.Χ. η ινδοευρωπαϊκή διάλεκτος από την οποία προέκυψαν τα ελληνικά, μιλήθηκε στα βόρεια του Εύξεινου Πόντου και στα νότια Καρπάθια και περίπου του 2200-2000 π.Χ. οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί έφθασαν στα βόρεια της χώρας που επρόκειτο να ονομαστεί Έλλάς.

Σύμφωνα με παλαιότερες απόψεις η εγκατάσταση των φορέων της ελληνικής στον ελλαδικό χώρο έγινε με διαδοχικά μεταναστευτικά κύματα ή εισβολές μέσω των οποίων εισήχθησαν στον ελληνικό χώρο οι ομιλητές των βασικών διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής: Ίωνες (περίπου το 2000 π.Χ.), Αχαιοί (περίπου το 1700 π.Χ.) και Δωριείς (περίπου το 1200 π.Χ.). Η άποψη αυτή περί διαδοχικών εισβολών δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα, καθώς δε διαθέτουμε αρχαιολογικές μαρτυρίες (π.χ. εκτεταμένες καταστροφές ή αλλαγές στον τρόπο ζωής κτλ.) βάσει των οποίων θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μαζικές μεταναστεύσεις ή εισβολές. Συνεπώς, το πιθανότερο είναι ότι οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί (ξεκινώντας από ένα αρχικό κέντρο το οποίο θα πρέπει να το τοποθετήσουμε κάπου στο γεωγραφικό χώρο της ευρύτερης Μακεδονίας) έφθασαν στο ελληνικό χώρο βαθμιαία και ότι η ΑΕ διαμορφώθηκε μέσω της συνάντησης και της ανάμειξης της πρωτοελληνικής με τις γλώσσες, που μιλιόνταν από τους Προέλληνες (Πέλασγους, Λέλεγες κλπ.), δηλ. τους πληθυσμούς που κατοικούσαν στον ελλαδικό χώρο πριν από την άφιξη των ελληνόφωνων φύλων. Κάποιοι από αυτούς τους πληθυσμούς διέθεταν ιδιαίτερα αναπτυγμένους πολιτισμούς και ορισμένοι χρησιμοποιούσαν συστήματα γραφής όπως ήταν η κρητική ιερογλυφική γραφή (2100-1450 π.Χ.) και τη γραμμική Α (1800-1400 π.Χ.) στη μινωική Κρήτη³.

³ Θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ο μινωικός πολιτισμός ξεκινά σχεδόν 5 αιώνες (περ. 2600 π.Χ.) πριν από τις πρώτες του γραπτές μαρτυρίες. Η καταστροφή του συμβαίνει περίπου τον 14ο αι. π.Χ. Τότε, σταματούν και οι μαρτυρίες σε γραμμική Β.

Κρητικές σφραγίδες με ιερογλυφική γραφή (3η και 2η χιλιετία π.Χ.)

Χριστίδης (2005: 82, εικ. 28)

Πάντως, περί τα τέλη της 3ης χιλιετηρίδας π.Χ. και πριν κατεβούν οι Πρωτοέλληνες στην Ελλάδα, είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι η ιδιομορφία της γλώσσας τους, της πρωτοελληνικής, προχωρούσε προς την ολοκλήρωσή της με τους συγκεκριμένους νεωτερισμούς.

1.1 Βασικά χαρακτηριστικά της πρωτοελληνικής

1.1.0 Πώς προφερόταν η αρχαία ελληνική

Η ΑΕ δεν προφέρονταν όπως η ΝΕ. Αυτό είναι απόλυτα φυσιολογικό, αν αναλογιστούμε ότι απέχουν μεταξύ τους 2500 χρόνια. Ως γνωστόν οι γλώσσες εξελίσσονται και αυτό, βέβαια, αφορά και την προφορά τους. Πολύ συχνά, όμως, δε συμβαίνει το ίδιο και με τη γραφή, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις διατηρείται ένας τρόπος γραφής που ονομάζεται *ιστορικός*, δηλ. καταγράφει μια παλιότερη προφορά.

Πληροφορίες για την προφορά της αρχαίας ελληνικής αντλούμε: α) από τους ίδιους τους αρχαίους, όταν αυτοί μιλούν για την αρχαία ελληνική, β) από το πώς γράφονται οι ΑΕ λέξεις όταν τις δανείζονται άλλοι λαοί, π.χ. οι Ρωμαίοι, γ) από την περιγραφή κραυγών, όπως βῆ βῆ (=μπέε μπέε) για το βέλασμα των προβάτων ή βαὺ βαὺ για το γαύγισμα των σκύλων. Θυμηθείτε και το ρήμα μυκῶμαι "μουγκανίζω".

Γενικά, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι στην αρχαία ελληνική υπήρχε η διάκριση μακρών και βραχέων καθώς και φθόγγοι που δεν υπάρχουν στη ΝΕ. Τέλος, ο τονισμός ήταν μελωδικός (δηλ. βασιζόταν στο ύψος της φωνής) και όχι δυναμικός (που βασίζεται στην ένταση της φωνής)⁴.

Γενικά, όσον αφορά την προφορά των φθόγων της ΑΕ ίσχυαν τα εξής:

- Φωνήεντα και δίφθογγοι
  - Η=ανοιχτό ē
  - ΕΙ= αρχικά εἶ και μετά κλειστό ē
  - Ω=ανοιχτό ὄ
  - ΟΥ= αρχικά ου και μετά κλειστό ὄ
  - Υ=u
  - ΑΥ=au
  - ΕΥ=eu
  - ΑΙ=ai
  - ΟΙ=oi

⁴ Είναι σημαντικό να έχουμε υπόψη μας ότι η ορθογραφία των ΑΕ ήταν πολύ λιγότερο ιστορική απ'όσο αυτή της ΚΝΕ.

Σύμφωνα

B=b

Δ=d

Γ=g

´ (δασεία)=h⁵

Φ=ph

Θ=th

X=kh

Z=zd ή dz

F=w⁶

Όσον αφορά τον τονισμό, γνωρίζουμε ότι ήταν μουσικός, δηλ. λειτουργούσε ως διαφορά στο ύψος της φωνής και πολύ λιγότερο ως διαφορά στην ένταση⁷, π.χ. η λέξη ΦΩΣ, όταν προφερόταν φώς (με ανοδικό τονισμό) σήμαινε "άνθρωπος", ενώ όταν προφερόταν φῶς (με τη φωνή να ανεβαίνει στο ο και να κατεβαίνει στο δεύτερο) είχε τη σημασία που έχει και σήμερα. Στη ΝΕ το ύψος της φωνής διαχωρίζει μόνο τη σημασία ολόκληρων φράσεων ή προτάσεων αλλά όχι λέξεων.

1.1.1 Φωνητική/φωνολογία

1) άηχα δασέα κλειστά σύμφωνα (Φ [ph], X [kh], Θ [th]) στη θέση των αντίστοιχων ηχηρών της ΙΕ (*b^h, *d^h, *g^h), π.χ. φέρω<*b^herō (ενώ σαν. bharāmi), θυμός<*d^huHmos (ενώ σαν. dhūma-), θύρα<*dhur-, στείχω "προχωρώ"<*steighō,

2) γλωσσιδικό τριβόμενο ([h], που στην ΑΕ δηλώνεται με τη δασεία) αντί του ΙΕ *s πριν από φωνήεν ή [r] στην αρχή της λέξης ή μεταξύ φωνηέντων, π.χ. έπτά<*septm, ρέω<*sreu-,

3) αποβολή του μεσοφωνηεντικού ΙΕ *j, π.χ. κρητ. τρέες<*trejes,

4) [h] ή προστριβόμενο ([dz]) αντί του ΙΕ *j στην αρχή της λέξης, π.χ. ὄς<*yos, ζυγόν<*jugom (ενώ λατ. iugum),

5) αποβολή όλων των συμφώνων στο τέλος της λέξης, εκτός των [r], [n], [s], π.χ. τό<*tod (ενώ σαν. tad), τί<*tid (ενώ λατ. quid), έφερε<*eb^heret (ενώ σαν. abharat)

6) -ν<ΙΕ *-m, π.χ. ζυγόν<*yugom (ενώ λατ. iugum), έν<*sem,

7) ΙΕ *ə>a, e, o, π.χ. στατός<ΙΕ *statos, θετός<*d^hatos, δοτός<*datos, πατήρ<*pətēr,

8) εξέλιξη των συλλαβικών ένηχων ɱ, ɲ σε a, π.χ. έπτά<*septɱ, άμβροτος "αθάνατος"<*ɱmɱtós,

9) νόμος της τρισυλλαβίας

1.1.2 Μορφολογία

Μια από τις κυριότερες αλλαγές ήταν η διατήρηση των 6 (ονομαστική, γενική, δοτική, αιτιατική, κλητική, οργανική) από τις 8 πτώσεις της ΙΕ (που, επιπλέον, διέθετε, αφαιρετική⁸ και τοπική).

⁵ ὅπως, π.χ. στο αγγλ. *have*

⁶ ὅπως, π.χ., στο αγγλ. *was*

⁷ Μια από τις πιο γνωστές γλώσσες όπου συμβαίνει το ίδιο είναι τα κινέζικα, π.χ. η λέξη *dī* προφέρεται με τέσσερις διαφορετικούς (μουσικούς) τονισμούς και κάθε τονισμός αντιστοιχεί και σε διαφορετική σημασία: *dī* "φράγμα", *dí* "εχθρός", *dī* "χωράφι", *dī* "αντιστέκομαι". Το ίδιο συμβαίνει και στις γλώσσες μπαντού, τα ταϊλανδέζικα, τα βιετναμέζικα κ.ά.

⁸ Σε πολλές περιπτώσεις η αρχαία ελληνική την αντικατέστησε με *άπό+γεν* ή *έκ+γεν*.

1.1.3 Σύνταξη

α) ανάπτυξη προρρημάτων και προθέσεων από ανεξάρτητα επιρρηματικά στοιχεία, π.χ. ΑΕ ἀντί< *æd "απέναντι",

β) ευρεία χρήση της μετοχής και του απαρεμφάτου για την έκφραση υποτακτικών συντάξεων, όπως ο πλάγιος λόγος και οι τελικές προτάσεις,

γ) γενική απόλυτη,

δ) ευκτική του πλαγίου λόγου.

1.1.4 Λεξιλόγιο

Μεγάλο μέρος του λεξιλογίου της ελληνικής έχει ΙΕ προέλευση, π.χ. όροι συγγένειας (πατήρ, μήτηρ, θυγάτηρ), λέξεις για τον φυσικό κόσμο (χθών "γη", ὕδωρ, πῦρ), για μέρη του σώματος (χείρ, γόνυ), ρήματα που δηλώνουν βασικές πράξεις και εμπειρίες (εἶδον, ἐσθίω "τρώω", ζῶ). Από την άλλη, τουλάχιστον το 40% του ελληνικού λεξιλογίου δεν έχει ΙΕ προέλευση αλλά προέρχεται από άγνωστες μη ΙΕ γλώσσες, με τις οποίες οι ομιλητές των πρωιμότερων μορφών της ελληνικής πρέπει να ήρθαν σε επαφή κατά την προϊστορική εποχή. Όπως είναι φυσικό, το δάνειο αυτό λεξιλόγιο σχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με τη χλωρίδα, την πανίδα και τα πολιτιστικά προϊόντα του μεσογειακού κόσμου, λ.χ. λέων, δάφνη, οἶνος, χιτών, κηρός, ξίφος.

2. Το προελληνικό υπόστρωμα

Για τις προελληνικές γλώσσες γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα. Η γραμμική Α "κρύβει" μια τέτοια εντελώς άγνωστη πια γλώσσα (και ίσως αυτός είναι και ο πιο βασικός λόγος για τον οποίο δεν έχει ακόμα αποκρυπτογραφηθεί). Οι αρχαίοι ονόμαζαν τους φορείς αυτών των γλωσσών Πελασγούς, Λέλεγες, Κάρες κ.α. Μετά την κάθοδο των ελληνόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα, η ελληνική δέχθηκε ισχυρή επίδραση από τις προελληνικές γλώσσες, κυρίως όσον αφορά το λεξιλόγιο. Λέξεις που εξέφραζαν έννοιες-χαρακτηριστικά του μεσογειακού πολιτισμού ή φυτά, ζώα και αντικείμενα που οι Έλληνες τα πρωτογνώρισαν στον ελλαδικό χώρο, ενσωματώθηκαν στην ελληνική.

- **Τοπωνύμια:** Το 90% των ΑΕ τοπωνυμίων είναι προελληνικής καταγωγής⁹. Τέτοια είναι: α) όσα λήγουν σε -νθος (π.χ. Ἐρύμανθος, Κόρινθος, Ζάκυνθος, Ἀμάρυνθος, Προβάλινθος), -σος/-ττος (π.χ. Παρνασσός, Λυκαβηττός, Διρφωσσός, Βριληττός, Ὑμηττός), β) τα: Μυκῆναι, Ἀθῆναι, Λάρισα, Ὀλυμπος, γ) τα ονόματα όλων σχεδόν των νησιών, π.χ. Θάσος, Κῶς, Χίος, Κάλυμνος,
- **Φυτά**, π.χ. ἀσφόδελος, ὀρίγανος, ὑάκινθος, μίνθη, ἐρέβινθος, κολοκύνθα, ἄνηθον, δάφνη, κυπάρισσος
- **Ζώα**, π.χ. βόλινθος "βόνασος", γαλέος, σκόμβρος, σαργός,
- **Φυσιογνωστικοί όροι:** θάλασσα, ζέφυρος,
- **Έννοιες πολιτισμού**, π.χ. ἄναξ, ἀσάμινθος "μπανιέρα", θάλαμος, σάλπιγξ, κιθάρα, χαλκός, λαβύρινθος.
- **Όνόματα θεών και μυθικών προσώπων**, π.χ. Ἀθηνᾶ, Ἀφροδίτη, Γίγας.

⁹ Γενικά, οι νέοι κάτοικοι μιας περιοχής κρατούν το όνομα που της έδιναν οι παλιοί κάτοικοι-θυμηθείτε ότι σε πολλά μέρη της σημερινής Τουρκίας επιζούν ελληνικά τοπωνύμια, πχ. Ιζμίρ<Σμύρνη). Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με αρκετά ΝΕ τοπωνύμια τα οποία αποτελούν συνέχεια ΑΕ διαλεκτικών τύπων, π.χ. στη Λέσβο διατηρούνται μέχρι σήμερα τα αιολ. Ἀργεννος (αττ. Ἀργεινός), Γέλια<Ἀγέλια<Ἀγέλαια (αττ. Ἀγελαῖα).

Προκειμένου να κατανοήσουμε ορθότερα την καθιέρωση και τη γραμματική αφομοίωση του μεγάλου αριθμού προελληνικών λέξεων, ας έχουμε υπόψη μας ότι η αφομοίωση των Προελλήνων από τους ελληνόφωνους πληθυσμούς προχώρησε βραδύτατα¹⁰ και ότι τουλάχιστον μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ. μη ελληνόφωνοι Προέλληνες ζούσαν σε απόμερα σημεία του βόρειου Αιγαίου (Λήμνος, Άθως, Σαμοθράκη), στην Κρήτη¹¹ και στην Καρία της Μ. Ασίας. Μάλιστα, η πυκνότητα του προελληνικού πληθυσμού και η βαθιά επίδραση του πολιτισμού τους στα ελληνόφωνα φύλα οδήγησε στο να θεωρούν οι Αρχαίοι Έλληνες τον εαυτό τους ως ανέκαθεν ιθαγενή στον ελλαδικό χώρο.

3. Πότε πρωτογράφηκε η ελληνική;

Τα πρώτα γραπτά κείμενα της ελληνικής χρονολογούνται στον 14ο-13ο αι. π.Χ. Πρόκειται στη συντριπτική τους πλειοψηφία για απογραφές, λογιστικά στοιχεία και διοικητικές πράξεις καταγραμμένες σε πινακίδες από άψητο πηλό, κάτι που σημαίνει ότι δεν μπορεί να προορίζονταν για μόνιμα αρχεία. Πιθανότατα στη συντριπτική τους πλειοψηφία καταστρέφονταν κάθε χρόνο και μόνο το ψήσιμο ορισμένων από αυτές κυρίως στην Πύλο και την Κνωσό από πυρκαγιές κατά την καταστροφή των ανακτόρων.

Πινακίδες της γραμμικής Β, όπως βρέθηκαν στην Κνωσό

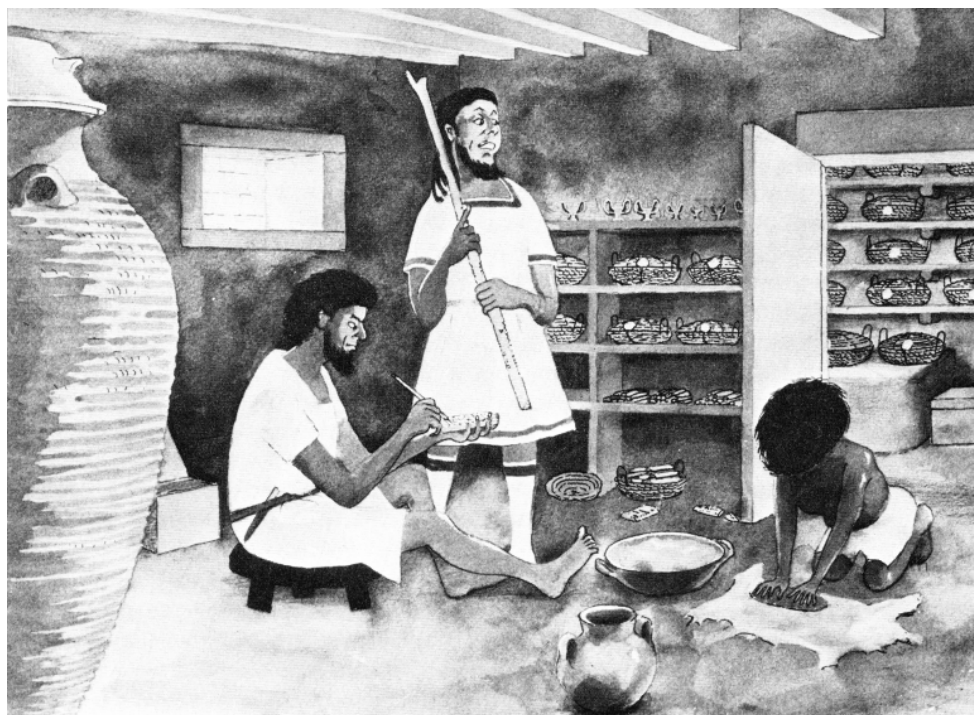

Χριστίδης (2005: 68, εικ. 22)

¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ηρόδοτος χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της Αττικής ως εξελληνισμένους Πελασγούς.

¹¹ Σώζονται μη ελληνικά κείμενα: ιερογλυφικά του 2100-1450 π.Χ., σε γραμμική Α του 1750-1450 π.Χ. και ετεοκρητικά (σε αλφαβητική γραφή) του 650-300 π.Χ.

Τα αρχεία των ανακτόρων της Πύλου (σύμφωνα με τον J. Chadwick)

Χριστίδης (2005: 68, εικ. 21)

Προέρχονται από τα αρχεία των μεγάλων κέντρων του μυκηναϊκού κόσμου¹² στην κεντρική και νότια Ελλάδα (Μυκήνες, Πύλος, Τίρυνθα, Θήβα, Κρήτη).

---

¹² Ως περίοδο ακμής του μυκηναϊκού πολιτισμού και διάδοσής του σε ολόκληρη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, θεωρούμε το χρονικό διάστημα από το 1400-1200 π.Χ.

Τοποθεσίες στις οποίες ανακαλύφθηκαν πινακίδες της γραμμικής Β

Χριστίδης (2005: 68, εικ. 18)

Είναι γραμμένα σε γραμμική Β, που είναι ένα συλλαβικό σύστημα γραφής που περιλαμβάνει και ιδεογράμματα¹³.

Το βασικό συλλαβάριο της γραμμικής Β

𐀀	𐀁	𐀂	𐀃	𐀄	𐀅	𐀆	𐀇	𐀈	𐀉	𐀊	𐀋	𐀌
a	da	ja	ka	ma	na	pa	qa	ra	sa	ta	wa	za
𐀍	𐀎	𐀏	𐀐	𐀑	𐀒	𐀓	𐀔	𐀕	𐀖	𐀗	𐀘	𐀙
e	de	je	ke	me	ne	pe	qe	re	se	te	we	ze
𐀚	𐀛		𐀜	𐀝	𐀞	𐀟	𐀠	𐀡	𐀢	𐀣	𐀤	
i	di		ki	mi	ni	pi	qi	ri	si	ti	wi	
𐀥	𐀦	𐀧	𐀨	𐀩	𐀪	𐀫	𐀬	𐀭	𐀮	𐀯	𐀰	𐀱
o	do	jo	ko	ma	no	po	qo	ro	so	to	wo	zo
𐀲	𐀳	𐀴	𐀵	𐀶	𐀷	𐀸		𐀹	𐀺	𐀻		
u	du	ju	ku	mu	nu	pu		ru	su	tu		

Προσοχή: Η γραμμική Β δεν είναι γλωσσικό σύστημα αλλά σύστημα γραφής, δηλ. εικόνα ενός γλωσσικού συστήματος, στη συγκεκριμένη περίπτωση της μυκηναϊκής διαλέκτου της ΑΕ. Κατά συνέπεια, το να μην "υπάρχει" (ο σωστός όρος για την περιγραφή είναι το δηλώνεται) κάτι στη γραμμική Β, δε σημαίνει ότι δεν προφέρεται ή ότι έχει χαθεί από τη μυκηναϊκή, π.χ. το ότι με το ra-te αποδίδεται η

¹³ δηλ. σημεία που απεικονίζουν ολόκληρες ιδέες (έννοιες)

λέξη πατήρ, δε σημαίνει ότι στη μυκηναϊκή έχει χαθεί ή δεν προφέρεται το τελικό r αλλά ότι απλώς δε δηλώνεται (=δε γράφεται) στη γραμμική B. Στη συγκεκριμένη περίπτωση κάνουμε λόγο για "ασάφεια" της γραμμικής B (βλ. επόμ. κεφ.).

Η αποκρυπτογράφηση τους έγινε το 1953 από τους M. Ventris και J. Chadwick. Μια από τις πρώτες λέξεις που διαβάστηκαν και έπεισε ότι η γλώσσα των πινακίδων ήταν ελληνική, ήταν το ti-ri-ro-de. Το εικονόγραμμα του τρίποδα, που συνόδευε τη λέξη, έπειθε ακόμη περισσότερο για την ορθότητα της αποκατάστασης, έπειθε ότι πρόκειται για την αρχαία ελληνική λέξη τρίπους¹⁴.

Αλλά γιατί το τρίπους γραφόταν έτσι στη γραμμική B; Σίγουρα, όχι επειδή έτσι προφερόταν. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι η γραμμική B ήταν ένα συλλαβικό σύστημα που αποτελούταν από γραφήματα που απέδιδαν συλλαβές του τύπου ΣΦ. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποδίδονται τα συμφωνικά συμπλέγματα με δύο συλλαβογράμματα, καθένα από τα οποία δήλωνε το σύμφωνο μαζί με το φωνήεν της επόμενης συλλαβής, π.χ. το ti-ri του τρι- του τρίπους.

Η ιδιομορφία αυτή της γραμμικής B μπορεί να οφείλεται στο ότι προέρχεται από τη γραμμική A, που την ανέπτυξαν οι Μινωίτες, οι οποίοι όμως μιλούσαν μια γλώσσα μη ελληνική και μη ινδοευρωπαϊκή και στην οποία είναι πιθανό ότι αποφεύγονταν τα συμφωνικά συμπλέγματα ή, μ'άλλα λόγια, ότι οι συλλαβές είχαν τη δομή ΣΦ ή ΦΣ αλλά όχι και ΣΣΦ. Αυτό το χαρακτηριστικό, αν και δεν ταιριάζει στην ελληνική, φαίνεται ότι διατηρήθηκε στη γραμμική B, δηλ. φαίνεται ότι σε πολύ μεγάλο βαθμό οι Μυκηναίοι δεν προσάρμοσαν στις ιδιαιτερότητες της αρχαίας ελληνικής το σύστημα γραφής που δανείστηκαν από τους Μινωίτες. Ίσως στον ίδιο λόγο να οφείλονται και άλλες ιδιαιτερότητες-"ασάφειες" της γραμμικής B.

3.1 "Ασάφειες" της γραμμικής B

1) δε δηλώνονται:

α) τα τελικά σύμφωνα, π.χ. ta-ra-nu=θρανύς, tu-ka-te=θυγάτηρ, ka-ke-u=χαλκεύς, ta-to-mo=σταθμός, pa-te=πάντες ή πατήρ, ki-to=χιτών, ro-me=ποιμήν, ku-ru-so=χρυσός,

β) η δασύτητα των άηχων δασέων, π.χ. pa-ka-na=φάσγανα "ξίφη", tu-ka-te=θυγάτηρ, ka-ke-u=χαλκεύς, te-ke=θήκη, ki-to=χιτών, ku-ru-so=χρυσός, a-ri=άμφι,

γ) το s στην αρχή συλλαβής, π.χ. re-ma=σπέρμα, ta-to-mo=σταθμός

δ) τα r, n, k^h(=X), l στο τέλος συλλαβής, π.χ. re-ma=σπέρμα, ka-ke-u=χαλκεύς, pa-te=πάντες, a-ro-te-ro-te=άμφοτέρωθεν,

ε) η μακρότητα των φωνηέντων, π.χ. e-u-me-de=Εὐμήδης, ki-to=χιτών, te-ke=θήκη, ro-me=ποιμήν,

στ) το υποτακτικό i των διφθόγγων, π.χ. ko-to-na=κτοίνα "περιουσία (σε γη)", ro-me=ποιμήν,

ζ) τα έρρινα σύμφωνα, π.χ. pa-ta=πάντα, a-ri=άμφι,

2) δε διαφοροποιούνται:

α) τα υγρά σύμφωνα, π.χ. e-ra-wo=ἔλαιον,

β) τα ηχηρά από τα άηχα g/k, π.χ. tu-ka-te=θυγάτηρ.

¹⁴ Επιπλέον, ο Ventris αξιοποίησε μελέτες προγενέστερων ερευνητών, που είχαν παρατηρήσει με βάση τη σύγκριση τύπων όπως ro-me (αττ. ποιμήν) / ro-me-no (αττ. ποιμένος) ότι έχουμε να κάνουμε με ένα γλωσσικό σύστημα του οποίου η μορφολογία παρουσίαζε ομοιότητες με αυτήν της αρχαίας ελληνικής.

Οι παραπάνω "ασάφειες" δε δημιουργούσαν τόσο μεγάλο πρόβλημα όσο φαίνεται με μια πρώτη ματιά, και μάλιστα για κάποιον που ζει σε μια κοινωνία με υψηλό ποσοστό γραμματισμού, όπως πολλές σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Στη μυκηναϊκή κοινωνία η γραφή δεν είχε πλατιά διάδοση¹⁵. Όπως είπαμε τα κείμενα της γραμμικής Β είναι λογιστικοί κατάλογοι προϊόντων, που δεν απευθύνονταν στο ευρύ κοινό αλλά στη γραφειοκρατία των ανακτόρων. Η γραφή τους ήταν κτήμα μια μικρής ομάδας ειδικών, των γραφέων και κάποιων υψηλόβαθμων αξιωματούχων, οι οποίοι κατέγραφαν ένα μικρό φάσμα πληροφοριών που σε κάθε περίπτωση είχε να κάνει με κάποιες πολύ συγκεκριμένες δραστηριότητες, κάτι που, επιπλέον, σήμαινε ότι όποιος διάβαζε ένα από αυτά τα κείμενα, όποτε είχε μπροστά του κάτι σαν το *pa-sa-to* (=αττ. ψάλος "αλυσίδα" ή πάσσαλος), μπορούσε χωρίς μεγάλη δυσκολία να καταλάβει για ποια λέξη πρόκειται με βάση το συνολικότερο περιβάλλον (λαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, υπόψη του ότι αλλού χρησιμοποιείται ένας πάσσαλος και αλλού μια αλυσίδα). Θα πρέπει πάντοτε να έχουμε υπόψη μας ότι ένα σύστημα γραφής χωρίς πολλές "ασάφειες" ή ελλειπτικότητα γεννιέται όταν το είδος της πληροφορίας που καταγράφεται, προορίζεται όχι για μια μικρή ομάδα ειδικών αλλά για ευρύτερες ομάδες ανθρώπων. Σε αυτές τις περιπτώσεις δημιουργείται η ανάγκη για ένα σύστημα γραφής που να απεικονίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια το λόγο. Τέτοιο είναι το αλφαβητικό.

3.2 Η εξαφάνιση της γραμμικής Β

Στην εποχή μεταξύ 13ου και 12ου αι. π.Χ. τα μυκηναϊκά κέντρα καταστρέφονται για λόγους που ακόμα δεν έχουν προσδιοριστεί με απόλυτη σαφήνεια. Σίγουρα σημαντικό ρόλο έπαιξε η οικονομική κρίση που κορυφώνεται προς τα τέλη του 13ου αι. Τρία σημάδια κινδύνου επρόκειτο να γίνουν εμφανέστατα καθώς κυλούσε ο 13ος αι.: υπεπληθυσμός, υπερβολικά συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης, υπερεπιδεικνυμένη οικονομία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μεσσηνία, της οποίας ο πληθυσμός φτάνει τις 50000 κατά την Υστεροελλαδική Περίοδο, κάτι που οδήγησε στη χρησιμοποίηση ακόμα και οριακών γαιών για καλλιέργεια¹⁶, κάτι που συνδυάστηκε και από διαίρεση των κτημάτων σε ολοένα και μικρότερους κλήρους. Πράγματι σε κάποιες πινακίδες από την Πύλο γίνεται λόγος για το μικροσκοπικό μέγεθος πολλών κτημάτων και για διαμάχες σε θέματα ιδιοκτησίας. Η μακρά περίοδος ευημερίας του 15ου και 14ου αι. π.Χ., που είχε προηγηθεί, είχε ενθαρρύνει τις (μονο)καλλιέργειες υψηλής απόδοσης (π.χ. σιτάρι, κριθάρι) καθώς και την εντατική εκτροφή προβάτων για την παραγωγή (και εξαγωγή) μαλλιού. Από την άλλη πλευρά, η μυκηναϊκή βιοτεχνία χρησιμοποιούσε πρώτες ύλες τις οποίες συχνότατα εισήγαγε από το εξωτερικό. Στο συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης των Μυκηναίων όλη η οικονομία ξεκινούσε από τα ανάκτορα, π.χ. η οργάνωση των βοσκοτόπων και των αγροτικών προϊόντων, η αποθήκευση και η εξαγωγή των παραγόμενων προϊόντων. Επρόκειτο συνολικά για ένα εξαιρετικά περίπλοκο οικονομικό δίκτυο στο οποίο στηριζόταν η επιβίωση ενός πολύ μεγάλου τμήματος του πληθυσμού. Σε ένα τέτοιο τέτοιο η ακριβής λογιστική ήταν εντελώς απαραίτητη ώστε να μπορούν, π.χ. να καταγράφονται τα πλεονάσματα της μιας περιοχής ή τα ελλείματα κάποιας άλλης. Οι πινακίδες της γραμμικής Β αποτελούσαν σημαντικό

¹⁵ Όσον αφορά τη σχέση της με τις ομιλούμενες διαλέκτους με τις οποίες συνυπήρχε, θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι συνέβαινε ό,τι και με τη λατινική και τις αρχικές ρομανικές γλώσσες στις αρχές του Μεσαίωνα.

¹⁶ ή και και εγγειοβελτιωτικά έργα σε άλλες περιοχές όπως η προσπάθεια για αποστράγγιση της Κωπαΐδας στη Βοιωτία

στοιχείο αυτού του συστήματος. Ο υπερπληθυσμός των μυκηναϊκών βασιλείων ήταν φυσικά εξαιρετικά ευάλωτος σε περιπτώσεις συνεχόμενων χρονιών με κακές σοδειές και η κατάσταση θα μπορούσε να γίνει τραγική όταν το συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης αντιμετώπιζε τόσα προβλήματα (όσον αφορά; τη διεξαγωγή του εμπορίου και τη μεταφορά των προϊόντων) ώστε να μην μπορεί να εξασφαλιστεί η αποστολή βοήθειας. Τότε, μια τοπική σιτοδεία θα μπορούσε να επεκταθεί σε γενική καταστροφή.

Ας φανταστούμε, λοιπόν, αρχικά μια κατάσταση ευημερίας που ήταν κατά βάση εμπορική και εξαρτιόταν από την ύπαρξη αγορών για τα πλεονάζοντα προϊόντα και στη συνεχή διεξαγωγή του εμπορίου σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή (μυκηναϊκά βασίλεια, Κύπρος, Ουγκαρίτ, Χεττιτική Αυτοκρατορία, Αίγυπτος). Επρόκειτο για έναν κόσμο όπου οι διακρατικές και διαπολιτισμικές σχέσεις χαρακτηριζόταν όχι μόνο από εξαιρετικά αναπτυγμένες εμπορικές συναλλαγές αλλά και αλληλεπιδράσεις που ξεπερνούσαν τις μεταπρατικές δραστηριότητες και επεκτείνονται σε επίπεδα παραδόσεων και ιδεών¹⁷. Οι ηγεμόνες της Πύλου και των Μυκηνών ζούσαν σε μια πολυτέλεια που ήταν αντανάκλαση της ακόμα μεγαλύτερης πολυτέλειας στα παλάτια της Μέμφιδας, της Χαττούσας και της Ουγκαρίτ. Όταν, όμως, η οριακή μυκηναϊκή γη υποβαθμίστηκε, οι αγρότες δεν είχαν πια πλεονάσματα για να εμπορεύονται με τα ανάκτορα, οπότε και τα ανάκτορα δεν είχαν πλεονάσματα για να εμπορευτούν με το εξωτερικό. Αυτό συνδυάστηκε με μεγάλες ανθρωπιστικές και οικονομικές καταστροφές που προκλήθηκαν στο ανατολικό τμήμα της Μεσογείου περίπου κατά το β' μισό του 13ου αι. π.Χ. εξαιτίας κυρίως της εμφάνισης στο προσκήνιο όλων εκείων των πληθυσμών που είναι γνωστοί ως Λαοί της Θάλασσας¹⁸, με σημαντικότερο αποτέλεσμα την αποδιάρθρωση πρώτα του οικονομικού και εμπορικού ιστού.

Τα τεράστια οικονομικά προβλήματα οδήγησαν σε αποδιάρθρωση και του κοινωνικού ιστού, με αποτέλεσμα το ξέσπασμα εμφύλιων διαμαχών και το γρήγορο βύθισμα του μυκηναϊκού κόσμου στο χάος. Σε αυτές τις περιπτώσεις τον τελευταίο λόγο τον έχει ο παραγωγός των βασικών εμπορευμάτων, δηλ. ο αγρότης και ο ψαράς, που μπορεί να αυτοσυντηρηθεί, κάτι που δεν ισχύει για τους βασικούς χρήστες της γραμμικής Β', δηλ. τους ηγεμόνες των Μυκηνών, της Θήβας, της Πύλου και της Κρήτης, που για να μπορούν να υπάρχουν απαιτούνταν η οργάνωση και η συγκέντρωση της παραγωγής και η διάθεση των πλεονασμάτων - π.χ. μαλλί στην Κρήτη, λάδι στη Μυκήνες, σιτάρι στη Μεσσηνία ανταλλάσσονταν με πρώτες ύλες

¹⁷ Λαμβάνοντας, π.χ. υπόψη μας τις ομηρικές αναφορές σε έναν κρατήρα που χρησιμοποιήθηκε ως έπαθλο αγώνων, θα μπορούσαμε να φανταστούμε μέσα από τις μετακινήσεις του αγγείου τις πιθανές θαλασσινές πορείες που ακολουθούσαν με τα πλοία τους οι άνθρωποι του αιγαιακού χώρου και της Α. Μεσογείου και που τώρα πιστεύεται ότι τους ήταν γνωστές από τα χρόνια του Τρωικού Πολέμου, της Αργοναυτικής Εκστρατείας και παλιότερα. Η ομηρική περιγραφή του κρατήρα είναι εντυπωσιακά συγκεκριμένη. Μιλάει για πραγματικό κομψοτέχνημα, περιεκτικότητας έξι μέτρων υγρών, που κατασκευάστηκε στη Σιδώνα της Φοινίκης και μεταφέρθηκε από φοινικές εμπόρους στην Τροία, στα χέρια του Θόαντα, που κατά ορισμένους μύθους ήταν λήμιος βασιλιάς και κατά άλλους ηγεμόνας της Ταυρίδας στη Μαύρη Θάλασσα. Ο κρατήρας στη συνέχεια πέρασε στα χέρια του Πατρόκλου, όταν ο εγγονός του Θόαντα Εύηνος εξαγόρασε τον αιχμαλωτισμένο γιο του Πριάμου Λυκάονα. Μετά τον θάνατο του Πατρόκλου πέρασε στον Αχιλλέα, ο οποίος τον έβαλε έπαθλο σε αγώνες που οργάνωσε στη μνήμη του Πατρόκλου, ώσπου τελικά «... τον κρατήρα σήκωσε ως νικητής ο θείος Οδυσσεύς». Από εδώ και πέρα δεν χρειάζεται ούτε να αναλογισθούμε τα λιμάνια από όπου θα πέρασε ο πολυταξιδεμένος αυτός σιδώνιος κρατήρας.

¹⁸ Μόνο η Αιγυπτιακή Αυτοκρατορία κατάφερε να τους απωθήσει, ενώ, αντίθετα, ισχυρά κράτη όπως αυτά των Χετταίων και της Ουγκαρίτ χάθηκαν για πάντα.

όπως ο κασσίτερος, που τους ήταν απαραίτητος για τα όπλα που χρησιμοποιούσαν στις "ηρωικές" τους μονομαχίες ή στα κυνήγια τους - όταν κατέρρευσε όλο αυτό το σύστημα που στήριζε αυτόν τον τρόπο ζωής μεταβλήθηκαν από διαχειριστές πλούτου σε πειρατές και διαγουμειστές πόλεων, όπως, π.χ. ο Αχιλλέας και ο Αγαμέμνονας στην Τροία¹⁹. Όμως, για τέτοιου είδους δραστηριότητες η γραμμική Β δε χρειάζεται και τόσο πολύ. Έτσι, η γραμμική Β χάνεται από τη στιγμή που εκλείπει ο σύνθετος διοικητικός μηχανισμός των παλατιών, παύει να υπάρχει και ο κύριος λόγος ύπαρξης του γραφικού συστήματος που χρησιμοποιούταν στα πλαίσιά του και που αφορούσε μια περιορισμένη, ειδική κατηγορία αναγνωστών, τους άρχοντες.

Το επόμενο σύστημα γραφής θα πρωτομαρτυρηθεί περίπου 400 χρόνια αργότερα (περίπου 750 π.Χ.) και δε θά'ναι άλλο από το αλφαβητικό. Φυσικά, όλα όσα αναφέραμε σ'αυτή την παράγραφο δε σημαίνουν ότι όλο το διάστημα από το 12ο μέχρι και τον 8ο αι. π.Χ. η ελληνική δε γραφόταν. Το γεγονός ότι ένα συλλαβικό σύστημα γραφής, μια βελτιωμένη έκδοση της γραμμικής Β, χρησιμοποιείται στην Κύπρο από το 9ο π.Χ. έως τον 3ο αι. π.Χ. (και μάλιστα για ένα διάστημα παράλληλα με την αλφαβητική γραφή) μας δείχνει ότι η ανάμνηση και ίσως και η χρήση του συλλαβικού συστήματος γραφής διατηρήθηκε (έστω και σε περιορισμένο βαθμό). Γενικά, είναι σίγουρο ότι η γνώση της γραμμικής Β διατήρηθηκε ως το 1200 π.Χ., ενώ, όσο αφορά το αλφάβητο, είναι και πάλι αρκετά σίγουρο ότι ήταν γνωστό ήδη κατά τον 9ο αι. π.Χ.

Όσον αφορά τη διαλεκτική εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο φαίνεται ότι η κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού προκάλεσε σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις σε μια περιοχή (κυρίως ελλαδικός χώρος) όπου στο κεντρικό και νότιο τμήμα της μιλιόταν η ανατολική ελληνική και στο βορειοδυτικό η δυτική ελληνική (βλ. κεφ. 5). Οι ομιλητές της τελευταίας θα πρέπει να μετακινήθηκαν νοτιότερα κατά την περίοδο του κενού εξουσίας που ακολούθησε την πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού και κατέλαβαν τον "κενό χώρο", ενώ θύλακες ομιλητών της ανατολικής ομάδας διαλέκτων διατηρήθηκαν στην Αττική και στην Αρκαδία (ενώ πολλοί ομιλητές μετανάστευσαν στα νησιά του Αιγαίου, στη Μ. Ασία και στην Κύπρο).

4. Η προέλευση του ΑΕ αλφαβήτου

Από τους Σημίτες οι Έλληνες δανείστηκαν: α) τη σειρά των γραμμάτων, β) τα ονόματά τους και γ) την ιδέα της ακροφωνίας, δηλ. ότι ο αρχικός φθόγγος του ονόματος κάθε γράμματος αντιστοιχεί στην αξία του ως γράφημα, π.χ. ότι το γράμμα που ονομάζεται *άλφα* αντιστοιχεί στο φθόγγο α. Οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν επίγνωση ότι το αλφάβητό τους βασιζόταν στο φοινικικό²⁰. Ο Ηρόδοτος γράφει ότι "οι Φοίνικες . . . δίδαξαν διάφορα καινούργια πράγματα στους Έλληνες και πρώτα πρώτα τα γράμματα, τα οποία οι Έλληνες δεν τα είχαν προηγουμένως . . . στην αρχή μεταχειρίστηκαν όσα γράμματα μεταχειρίζονταν οι Φοίνικες . . . ύστερα, όμως, με το πέρασμα του χρόνου άλλαξαν τον ήχο τους και το σχήμα τους. Αυτοί, λοιπόν, πήραν τα γράμματα που τους δίδαξαν οι Φοίνικες και αλλάζοντας μερικά από αυτά άρχισαν

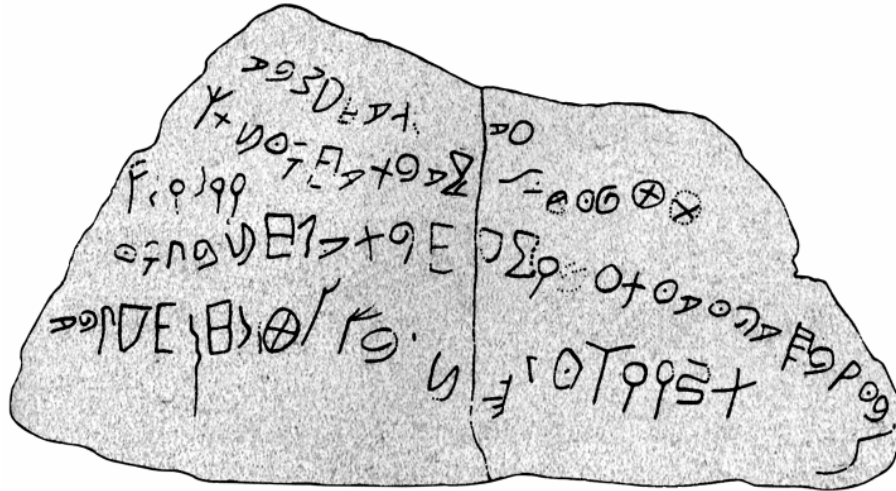
¹⁹ Η Τροία δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια πόλη που δέχτηκε επίθεση από κάποιους που το μόνο που τους είχε απομείνει ως περιουσία ήταν τα όπλα τους και οι πολεμικές τους γνώσεις. Φαίνεται ότι ο Τρωικός Πόλεμος ήταν απλώς ένα επεισόδιο σε αυτό που βάσει των αρχαιολογικών δεδομένων ξέρουμε σήμερα ότι ήταν μια μακρόσυρτη περίοδος πολέμων, καταστροφών και μεταναστεύσεων (και) στη δυτική Μ. Ασία. Επομένως, με το όνομα *Τροία* πρέπει να κατανοούμε ολόκληρη τη δυτική Μ. Ασία.

²⁰ Οι Φοίνικες ήταν σημιτικός πληθυσμός που κατοικούσε στις παραλιακές πεδιάδες του σημερινού Λιβάνου. Περίπου το 1000 π.Χ. έχουμε τις πρώτες μαρτυρίες σε φοινικικό αλφάβητο.

να τα χρησιμοποιούν . . . έτσι, λοιπόν, καθιέρωσαν, όπως ήταν και το σωστό, αφού τα γράμματα τα εισήγαγαν οι Φοίνικες στην Ελλάδα, να ονομάζονται *φοινικικά*".

Εξάλλου, και σε μια επιγραφή (των μέσων του 5ου αι. π.Χ.) από την Τέω τα ελληνικά γράμματα αποκαλούνται *φοινικήα*, ενώ εμφανίζεται και το ρήμα *φοινικογραφέω*. Επιπλέον, σε ένα κείμενο των αρχών του 5ου αι. π.Χ. από την Κρήτη γίνεται λόγος για κάποιον αξιωματούχο που αποκαλείται *ποινικαστάς* (=φοινικαστής) και μάλλον είναι γραμματέας και αρχειοφύλακας. Επιπλέον στοιχείο υπέρ της φοινικικής προέλευση του ΑΕ αλφαβήτου είναι η αριστερόστροφη γραφή των πρώτων αλφαβητικών επιγραφών.

Πρωτοσιναϊτική επιγραφή σε όστρακο

Χριστίδης (2005: 94, εικ. 32)

Αλλά πώς έγινε αυτός ο δανεισμός; Γνωρίζουμε ότι κατά τον 9ο αι. π.Χ. υπήρχαν διάφορες περιοχές όπου οι Έλληνες βρίσκονταν σε επαφή με τους Φοίνικες (Κύπρος, Ρόδος, Κως, Εύβοια, Πιθηκούσες, Αλ Μίνα, Κρήτη²¹) όχι μόνο σε πλαίσια εμπορικών συναλλαγών και δημιουργίας εμπορικών σταθμών αλλά και μονιμότερης εγκατάστασης, π.χ. στην Κύπρο υπήρχαν πλάι στους Έλληνες φοινικικές πόλεις-κράτη. Μέσα σ'ένα τέτοιο πλέγμα σχέσεων θα πρέπει να τοποθετηθεί και ο δανεισμός του αλφαβήτου²².

Επιπλέον, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι, όσον αφορά την εξέλιξη του σχήματος κάποιων γραμμάτων του ΑΕ αλφαβήτου, σημαντικό ρόλο έπαιξε η φρυγική επίδραση, μέσω επαφών στην Κιλικία και στην περιοχή του Ελλησπόντου. Από κοινωνιογλωσσολογική άποψη αυτό δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει, καθώς ήδη από το 10 αι. π.Χ. η Φρυγία είχε αρχίσει να εξελίσσεται στη μεγάλη δύναμη της Ανατολίας.

Φυσικά, οι Έλληνες προσάρμοσαν το αλφάβητο στις ανάγκες της αρχαίας ελληνικής, ουσιαστικά το τελειοποίησαν, αφού στο ΑΕ αλφάβητο είναι το πρώτο στον κόσμο στο οποίο **δηλώνονται και τα φωνήεντα και τα σύμφωνα**, ενώ τα 22 γράμματα του φοινικικού αλφαβήτου δήλωναν μόνο τα σύμφωνα της φοινικικής²³.

²¹ Σε έναν κρητικό τάφο του 9ου αι. π.Χ. βρέθηκε μια φιάλη με χαραγμένη πάνω της μια φοινικική επιγραφή.

²² Επιπλέον, ίσως η εισαγωγή του αλφαβήτου θα μπορούσε να συνδεθεί και με μια γενικότερη πολιτισμική ανανέωση που παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο τουλάχιστον από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ. Ένας από τους κυριότερους μάρτυρες της είναι η εισαγωγή της πρωτογεωμετρικής κεραμικής κυρίως στην περιοχή της Αττικής.

²³ Η έλλειψη συμβόλων για τα φωνήεντα δεν παρουσίαζε δυσκολίες για τους Φοίνικες, επειδή στις

Όλα σχεδόν τα γράμματα για τους φωνηεντικούς φθόγγους της ΑΕ, προήλθαν από γράμματα του φοινικικού που απέδιδαν συμφωνικούς φθόγγους που δεν υπήρχαν στην ΑΕ αλλά προφέρονταν (στα φοινικικά) με τρόπο τέτοιο που θα μπορούσαν από έναν ελληνόφωνο να ακουστούν και ως φωνήεντα, π.χ. το Ε που προφερόταν στα φοινικικά ως h^e, είναι πιθανό ότι από έναν ελληνόφωνο ακουγόταν ως e, οπότε χρησιμοποιήθηκε για την αποδοσή του ΑΕ e.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι τα αρχαιότερα ΑΕ κείμενα σε αλφαβητική γραφή (από τα μέσα 8ου αι. π.Χ.) είναι ιδιωτικού χαρακτήρα.

Η επιγραφή στην οινόχρηστο του Δίπλου (περίπου 720 π.Χ.)

ἡδὸς νῦν ὄρχεσθῶν πάντων ἀταλότατα παίζει, ΤΟΤΟΔΕΚΛ . . . Ν [=όποιος τώρα από τους χορευτές χορεύει πιο ανάλαφρα (θα πάρει αυτή την οινόχρηστο ως βραβείο)

Η επιγραφή στο ποτήρι του Νέστορα (σε κανάτι του 750-725 π.Χ., από την Ίσχια στις Πιθηκούσες της Αδριατικής)

Νέστορός ε[ίμ]ι εὐποτον ποτέριον· ἡδὸς δ' ἂν τοῦδε πίεσι ποτερί[ο], αὐτίκα κένον ἡμέρος χαιρέσει καλλιστε[φάν]ῳ Ἀφροδίτης (=εἶμαι το ποτήρι του Νέστορα, το οποίο κάνει γλυκό το ποτό. Όποιος, λοιπόν, πει από αυτό το ποτήρι, αυτόν αμέσως θα τον κυριέψει ο πόθος της ομορφοστεφανωμένης Αφροδίτης).

Διαλαλούν από μόνα τους - με τους μη επίσημους "συγγραφείς" τους και τα καθημερινά περιεχόμενά τους²⁴ - τη "δημοκρατία της γραφής" και της πληροφορίας, που φέρνει η αλφαβητική επανάσταση. Η χρήση της αλφαβητικής γραφής παύει πια να είναι το προνόμιο ολιγάριθμων ειδικών γραφών και αναγνωστών (όπως είδαμε ότι συνέβαινε με τη γραμμική Β). Αντίθετα, τώρα προσφέρεται για γενική χρήση, καθώς μαθαίνεται εύκολα²⁵ και σύντομα θα γενικευθεί μέσα στις συνθήκες της αρχαίας δημοκρατίας²⁶, αφού θα κληθεί να υπηρετήσει τους αντίστοιχους θεσμούς (μέσω της αναγραφής νόμων, ψηφισμάτων, αποφάσεων της συνέλευσης του λαού κλπ.).

Δε θα πρέπει, λοιπόν, να ξεχνάμε τις ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες υιοθετήθηκε το συγκεκριμένο σύστημα γραφής: μετά την καταστροφή του μυκηναϊκού κόσμου στον ελλαδικό χώρο απομένει μια από τις ανθεκτικότερες πηγές σταθερότητας στην ιστορία: ο μικρός αγρότης, ο ταπεινός άνθρωπος που μας περιγράφει ο Ησίοδος, αυτός που συνέχισε να καλλιεργεί τη γη αλλά τώρα να τη δουλεύει αποκλειστικά για τον εαυτό του και όχι για το μυκηναίο ηγεμόνα του. Έτσι, αναπτύσσονται μικρές κοινότητες όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται από κάποια μορφή συνέλευση και όχι από τον ηγεμόνα και τους αξιωματούχους του. Ουσιαστικά πρόκειται για τον προάγγελο του δημοκρατικού συστήματος, έτσι όπως στερεοτυπικά τουλάχιστον το γνωρίζουμε όσον αφορά την κλασική Αθήνα.

σημιακές γλώσσες ο αναγνώστης μπορεί εύκολα (στηρίζομενος στα συμφραζόμενα) να καταλάβει ποια φωνήεντα λείπουν.

²⁴ Σε άλλες περιπτώσεις έχουμε την αναγραφή του ονόματος κάποιου τεχνίτη πάνω στο αγγείο που αυτός κατασκεύασε.

²⁵ Φανταστείτε πόσο πιο εύκολο είναι να μάθει κανείς να χρησιμοποιεί ένα σύστημα γραφής που αποτελείται από λιγότερα από 30 γραφήματα, σε σύγκριση με κάποιο άλλο, π.χ. τη γραμμική Β, που αποτελείται από 90 συλλαβογράμματα και σχεδόν 100 εικονογράμματα.

²⁶ Δεν είναι τυχαίο ότι από την Αθήνα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος των επιγραφών της αρχαιότητας που μας σώθηκαν.

Αρχικά, το ΑΕ αλφάβητο διέθετε μόνο κεφαλαία γράμματα²⁷ και δε διέθετε ιδιαίτερα γραφήματα για την απόδοση των μακρών φωνηέντων. Για πρώτη φορά στο ιωνικό αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε το Η για την απόδοση του μακρόχρονου [e]. Αρχικά το Η δήλωνε τη δασύτητα αλλά στην ιωνική η δάσυνση στην αρχή της λέξης χάθηκε πολύ νωρίς, και έτσι το Η ήταν διαθέσιμο για την απόδοση κάποιου άλλου φθόγγου. Στη συνέχεια προστέθηκε και το σύμβολο για το μακρόχρονο [o] (Ω)²⁸. Όταν το 403 π.Χ. το ιωνικό αλφάβητο υιοθετήθηκε στην Αθήνα, ήταν απαραίτητο να υπάρχει σύμβολο για τη δήλωση της δασύτητας (επειδή στην αττική διάλεκτο η δασύτητα δεν είχε εκλείψει), οπότε η αριστερή πλευρά του Η χρησιμοποιήθηκε για την απόδοση του δασέου πνεύματος, ενώ, από τον 3ο αι. π.Χ., η αριστερή πλευρά χρησίμευε ως ψιλή²⁹.

Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι πολύ σύντομα, μετά την προαναφερόμενη προσαρμογή του φοινικικού αλφαβήτου, δημιουργήθηκαν τοπικές παραλλαγές, που διατηρήθηκαν μέχρι τον 5ο ή και τον 4ο αι. π.Χ. Έτσι, υπήρχαν αλφάβητα με [p^h]=Π ή ΠΗ, [k^h]=Κ ή ΚΗ, [ps]=ΠΣ ενώ σε άλλες περιοχές ίσχυε [p^h]=Φ, [k^h]=Ψ, [ks]=Χ, κτλ.

Όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα αλλά και, αν θυμηθούμε όσα είπαμε για την εξέλιξη και το δανεισμό των γραφικών συστημάτων που χρησιμοποίησαν οι Αρχαίοι Έλληνες, ένα σημαντικό συμπέρασμα είναι πως **η γραφή αποτελεί μια γέφυρα που συνδέει λαούς και πολιτισμούς.**

²⁷ Τα τονικά σημάδια εμφανίστηκαν πριν από την ελληνιστική περίοδο, ενώ η μικρογράμματα γραφή μόλις τον 9ο αι. π.Χ.

²⁸ με υπογράμμιση του γραφήματος που απέδιδε το βραχύχρονο ο

²⁹ που δε δήλωνε τίποτα περισσότερο από την έλλειψη δασύτητας

Στην 1η στήλη είναι το φοινικικό αλφάβητο και στις υπόλοιπες αλφάβητα
διαφόρων ελληνικών πόλεων

𐤀	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α
𐤁	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β
𐤂	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
𐤃	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
𐤄	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
𐤅	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ
𐤆	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η
𐤇	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
𐤈	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
𐤉	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
𐤊	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ
𐤋	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
𐤌	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
𐤍	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ
𐤎	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
𐤏	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
𐤐	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
𐤑	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
𐤒	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
𐤓	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ
𐤔	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ
𐤕	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ
𐤖	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω

5. Οι διάλεκτοι της αρχαίας ελληνικής

Γενικά, η ΑΕ σίγουρα παρουσίαζε τοπικές διαφορές ήδη πριν από την κάθοδο των ελληνικών φύλων, αλλά η διαμόρφωση διαλέκτων ολοκληρώθηκε μετά την κάθοδο και είναι, βέβαια, πολύ πιθανό ότι σε αυτήν έπαιξαν ρόλο και οι προελληνικοί πληθυσμοί. Γενικά, ήδη από τον 8ο αι. π.Χ., όταν εμφανίζονται και τα πρώτα διαλεκτικά δεδομένα, οι επιγραφικές μαρτυρίες αποδεικνύουν ότι σε κάθε μορφή επικοινωνίας απουσίαζε μια κοινή³⁰ γλώσσα. Σε κάθε πόλη-κράτος επίσημη γλώσσα ήταν το τοπικό ιδίωμα.

³⁰ Με τον όρο *κοινή* αναφερόμαστε σε γλώσσες ή διαλέκτους που έχουν χάσει τον τοπικό τους χαρακτήρα και έχουν γίνει τα μέσα για την ανάπτυξη μιας υπερτοπικής κοινωνίας. Πολλές φορές η κοινή είναι το αποτέλεσμα ανάμειξης γλωσσικών υποσυστημάτων, όπως οι τοπικές διάλεκτοι.

Έτσι, αν μια ομάδα περιηγητών στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. ξεκινούσε από την Αθήνα με κατεύθυνση δυτικά προς Μέγαρο, αφήνοντας την Αττική, θα συναντούσε γλωσσικές μορφές τελείως διαφορετικές από την αττική. Η μεγαρική ανήκε στη δυτική ελληνική, που μιλιόταν και στην Πελοπόννησο (με βασική εξαίρεση την απομονωμένη κεντρική περιοχή της Αρκαδίας), στα νησιά του νότιου Αιγαίου (Μήλο, Κρήτη, Σαντορίνη, Κω, Ρόδο), σε πολλές ελληνικές αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας και στην Ήπειρο.

Αν, από την άλλη, οι περιηγητές μας επιβιβάζονταν σε ένα πλοίο από τον Πειραιά και ταξίδευαν ανατολικά μέχρι τις κεντρικές ακτές της Μ. Ασίας ή βόρεια μέχρι τη Χαλκιδική, τη Θράκη, την Προποντίδα και τη Μαύρη Θάλασσα, θα συναντούσαν τις ιωνικές διαλέκτους, που είχαν στενή συγγένεια με την ευβοϊκή και την αττική, από την οποία και προέρχονταν. Όλες αυτές οι διάλεκτοι μαζί ανήκουν στην αττικοϊωνική υποομάδα της ΑΕ, που μαζί με την αρκαδοκυπριακή, αποτελεί την ανατολική ομάδα των ΑΕ διαλέκτων. Γενικά, γνωρίζουμε ότι η κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου προκάλεσε ένα κύμα προσφυγιάς. Αρκετοί άνθρωποι, προσπαθώντας να ξεφύγουν από τις άσχημες συνθήκες που δημιούργησε η καταστροφή των μυκηναϊκών παλατιών (το 12ο αι. π.Χ.), κατέφυγαν στο ορεινό τμήμα της Πελοποννήσου, στην Αρκαδία, ενώ κάποιοι άλλοι μετανάστευσαν στην Κύπρο. Οι άνθρωποι αυτοί μιλούσαν μια διάλεκτο συγγενική της μυκηναϊκής, έτσι όπως τη γνωρίζουμε από τα κείμενα της γραμμικής Β. Τη διάλεκτο αυτή την ονομάζουμε αρκαδοκυπριακή, καθώς μετά τη μετανάστευση διαφοροποιήθηκε σε αρκαδική και σε κυπριακή.

Η γεωγραφική κατανομή των ΑΕ διαλέκτων στον κυρίως ελλαδικό χώρο στη Μ. Ασία και στην Κύπρο³¹

Χρησιμοποιεί ως lingua franca ανάμεσα στους ομιλητές των συστημάτων που συνέβαλαν στη δημιουργία της, και χαρακτηρίζεται από μείξη στοιχείων και σχετική συρρίκνωση ή απλοποίηση.

³¹ Εκτός από την ανατολική και τη δυτική ομάδα διαλέκτων υπήρχε και η αιολική (λεσβιακή, βοιωτική, θεσσαλική): η ομάδα αυτή γεννήθηκε πιθανότατα στη Θεσσαλία και στη συνέχεια διασπάστηκε λόγω των μεταναστεύσεων των ομιλητών της. Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ η λεσβιακή μοιάζει με τις ανατολικές διαλέκτους, τα άλλα δύο μέλη της ομάδας αυτής μοιάζουν με τις δυτικές.

Ελαφρά τροποποιημένη μορφή του χάρτη του Duhoux (1983: 8)

Με βάση τις χαρακτηριστικότερες γλωσσικές διαφορές διακρίνουμε συμβατικά τις εξής διαλεκτικές ομάδες:

5.1 Οι μαρτυρίες για τις διαλέκτους της αρχαίας ελληνικής

Καθώς οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται μόνο από **γραπτά** κείμενα, είναι πάρα πολύ πιθανό ότι μας "ξεφεύγουν" πληροφορίες για την προφορική χρήση της γλώσσας. Επιπλέον, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι οι μαρτυρίες που έχουμε, δεν είναι το ίδιο πλούσιες για κάθε διάλεκτο ούτε και κατανεμημένες ισόποσα στο χρόνο. Καλύτερα μαρτυρημένα απόλες είναι η αττική, ενώ λιγότερο καλά μαρτυρημένες είναι εκείνες οι διάλεκτοι που δε συνδέθηκαν με ένα ισχυρό πολιτικό ή πνευματικό κέντρο. Όσον αφορά την κατανομή στο χρόνο, ενώ, π.χ. για την κρητική έχουμε επιγραφές ήδη από τον 8ο αι. π.Χ., για την αρκαδική οι πρώτες μαρτυρίες ανάγονται στον 6ο αι. π.Χ. και για την παμφυλιακή μόνο από τον 4ο αι. π.Χ.

5.2 Διαφορές ανατολικών και δυτικών διαλέκτων

- 1) ανατολικό -σι /δυτικό -τι, π.χ. δίδωσι/δίδωτι,
- 2) ανατολικό ē (H) / δυτικό ā, π.χ. φήμη/φάμα,
- 3) απώλεια του F στις ανατολικές διαλέκτους³², π.χ. ανατ. εἴκοσι / δυτ. Φίκατι, ανατ. ἐργάζομαι / δυτ. Φεργάζομαι,
- 4) οι συναιρέσεις ā+ο και ā+ε δίνουν ā, π.χ. πολίτα (αττ. πολίτου), θεαρός (αττ. θεωρός), ἄλιος (αττ. ἥλιος), Ἄθναν, πολιτᾶν,
- 5) η συναίρεση α+ε ή α+ē δίνει ē, π.χ. νικῆτε (αττ. νικᾶτε), νικῆν (αττ. νικᾶν),
- 6) κατάληξη απαρεμφάτου της αθέματης συζυγίας: ανατολικό -ναι / δυτικό -με(ι)ν, π.χ. εἶναι/ἦμεν, ἦμειν, δοῦναι/δόμεν, δόμειν
- 7) α' πληθ. πρόσ. ενερ. φωνής -μες, π.χ. φέρομες (αττ. φέρομεν), ἔχομες, ἀπορίομες,
- 8) το -ξ- έχει επεκταθεί στο μέλλοντα και στον αόριστο όλων των ρημάτων σε -ζω, π.χ. ἐργάξασθαι (αττ. ἐργάσασθαι), ἀρπάξας (αττ. ἀρπάσας), δικάσει (αττ. δικάσει), ἐδικάξαμες,
- 9) δωρικός μέλλοντας σε -σεω ,π.χ. κλεψέω (αττ. κλέψω), ἐργαξῆται (αττ. ἐργάσεται), βοαθησῶ, προδωσῶ,
- 10) δυνητικό μόριο: ανατολικό ἄν / δυτικό κα
- 11) υποθετικός σύνδεσμος: ανατολικός εἰ / δυτικός αἰ κα,
- 12) ἄρθρο: ανατολικό οἶ, αἶ / δυτικό τοι, ται,
- 13) αποκοπή των προθέσεων ἀνά, παρά καθώς και των ποτί και κατά ιδίως πριν από οδοντικά, π.χ. ἀνχῶρέοντα (αττ. ἀναχωροῦντα), πὰρ τὸ γράμμα (αττ. παρὰ τὸ γράμμα), καττ τὸν νόμον (αττ. κατὰ τὸν νόμον), πὸτ τᾶρ Ἄθνανᾶρ (αττ. πρὸς τῆς Ἀθηνᾶς),
- 14) ανατολικό βούλομαι / δυτικό δείλομαι,
- 15) ανατολικό ἱερός / δυτικό ἰαρός,
- 16) ανατολικό πρῶτος / δυτικό πρᾶτος,
- 17) ανατολικό ὅτε, πότε / δυτικό ὅκα, πόκα,
- 18) ανατολικό ἐκείνος / δυτικό τῆνος.

³² όχι πάντοτε στην αρκαδοκυπριακή

19) κατάληξη τοπικών επιρρημάτων: ανατολική -ου / δυτική -ει, π.χ. που, αὐτοῦ / πει, αὐτεῖ,

20) ὅσον αφορά τον τονισμό γνωρίζουμε ότι στη δυτική ομάδα:

- ο τόνος συχνά κατέβαινε από την προπαραλήγουσα στην παραλήγουσα ή από την παραλήγουσα στη λήγουσα, π.χ. ανατ. ὄρνιθες / δυτ. ὀρνίθες, ανατ. φιλόσοφοι / δυτ. φιλοσόφοι, ανατ. τούτων / δυτ. τουτῶν, ανατ. αὐτομάτως / δυτ. αὐτοματῶς, ανατ. πάντως / δυτ. παντῶς,
- δεν ἴσχυε (συχνά) ο κανόνας ότι η μακρόχρονη λήγουσα περισπάται, ὅποτε η λήγουσα εἶναι βραχεία, π.χ. ανατ. φῆσαι / δυτ. φάσαι, ανατ. αἶγες / δυτ. αἶγες, ανατ. γυναῖκες / δυτ. γυναίκες.

5.3 Μακεδονική

Πρόβλημα στάθηκε η μορφή της διαλέκτου που μιλούσαν οι αρχαίοι Μακεδόνες, ακόμη και το αν ήταν ελληνική, και τούτο γιατί για μεγάλο χρονικό διάστημα οι μαρτυρίες που διαθέταμε για τη μακεδονική, ήταν κάποιες λέξεις που μας παραδόθηκαν ως μακεδονικές (από τους λεξικογράφους Αμερία και Ησύχιο) καθώς και τα κύρια ονόματα ιστορικών προσώπων της Μακεδονίας. Περιέργως, κατά την αρχαιότητα δεν υπήρχε ομοφωνία σχετικά με την ελληνικότητα των Μακεδόνων (π.χ. ο Ηρόδοτος ήταν υπέρ της ενώ ο Θουκυδίδης εναντίον της). Καθώς αυξανόταν η δύναμη της Μακεδονίας με το Φίλιππο Β', που απειλούσε την αυτονομία των ελληνικών πόλεων-κρατών, η διαφωνία απέκτησε έντονα πολιτικό χαρακτήρα. Έτσι, οι αντίπαλοι του Φιλίππου (π.χ. ο Δημοσθένης) ήταν σίγουροι ότι οι Μακεδόνες ήταν μη ελληνόφωνοι. Με την αύξηση, όμως, των ανασκαφών, ήρθαν στο φως και τάφοι απλών ανθρώπων, των οποίων τα ονόματα είναι ελληνικά, αλλά (την τελευταία δεκαετία) και λίγα κείμενα της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου. Σήμερα πια η μακεδονική συνήθως αντιμετωπίζεται ως διάλεκτος της αρχαίας ελληνικής. Με βάση, λοιπόν, τα δεδομένα που διαθέτουμε προκύπτει ότι η μακεδονική είναι ιδιαίτερα συγγενής κυρίως με τις δυτικές διαλέκτους.

5.3.1 Φωνητική/φωνολογία

- 1) διατήρηση του $\bar{\alpha}$, π.χ. Ἄδιστα (αττ. Ἡδίστη)
- 2) $\bar{\alpha} + \bar{\omicron} > \bar{\alpha}$, π.χ. τᾶν ἄλλαν πασᾶν (αττ. τῶν ἄλλων πασῶν),
- 3) αποκοπή των προθέσεων κατά τη σύνθεση, π.χ. παρακαττίθεμαι (αττ. παρακατατίθεμαι),
- 4) αποφυγή της χασμωδίας με υφαίρεση, π.χ. Θετίμα (αττ. Θεοτίμη),
- 5) $\text{ιγν} > \text{ιν}$, π.χ. γίνομαι (αττ. γίγνομαι),
- 6) αποδάσυνση του σθ, π.χ. γενέσται (αττ. γενέσθαι)
- 7) αποδάσυνση των ΙΕ ηχηρών δασέων *b^h, *d^h, *g^h, π.χ. Βίλα (αττ. Φίλη), Βερενίκη (αττ. Φερενίκη), Λαομάγα (αττ. Λαομάχη), κεβάλα (αττ. κεφαλή), δώραξ (αττ. θώραξ).

Τα (1-6) είναι χαρακτηριστικά και της βορειοδυτικής ελληνικής. Ὅσον αφορά το (7), η οικονομικότερη λύση θα ήταν να υποθέσουμε ότι πρόκειται για γλωσσικό κατάλοιπο ενός φύλου (θρακικού ή ἰλλυρικού;) που ζούσε στη Μακεδονία πριν την άφιξη των Μακεδόνων και που τελικά αφομοιώθηκε από αυτούς. Είναι αρκετά σίγουρο ότι κατά τον 5ο αι. π.Χ. το (7) εμφανιζόταν μόνο σε κύρια ονόματα³³, ενώ κατά τον 4ο αι., για το γλωσσικό αίσθημα των Μακεδόνων, τα ονόματα

³³ Γενικά, η ονοματολογία είναι από τους κατεξοχὴν συντηρητικούς τομείς της γλώσσας.

αποτελούσαν χωρίς διάκριση τμήμα του μακεδονικού γλωσσικού υλικού αλλά και της παράδοσής τους. Συνεπώς, είναι σίγουρο ότι δεν είναι ορθό στηριζόμενοι μόνο στο (7) και αγνοώντας τα (1-6), να θεωρήσουμε ότι η μακεδονική δεν ήταν διάλεκτος της αρχαίας ελληνικής αλλά ξεχωριστή γλώσσα. Αλλά, ακόμη και στην περίπτωση που θα έπρεπε να δεχθούμε ότι οι Μακεδόνες ήταν ένας μη ελληνόφωνος πληθυσμός που κυβερνιόταν από μια αριστοκρατία που μιλούσε την αρχαία ελληνική, τότε, λαμβάνοντας υπόψη μας τις μαρτυρίες και του Στράβωνα και του Τίτου Λίβιου, οι οποίοι αναφέρονται στο γλωσσικό όργανο που χρησιμοποιούσαν και οι απλοί άνθρωποι (και όχι μόνο η κρατική γραμματεία), τότε καταλήγουμε ότι αυτό που μιλούσε ο μακεδονικός πληθυσμός, τουλάχιστον από την ελληνιστική εποχή και μετά, ήταν μια διάλεκτος όμοια με αυτή των Αιτωλών και των Ακαρνάνων ή των Ηπειρωτών, για τους οποίους δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι μιλούσαν αρχαία ελληνικά. Όσον αφορά περιπτώσεις όπως αυτές του Θουκυδίδη ή του Δημοσθένη, που χαρακτηρίζουν τους Μακεδόνες βαρβάρους, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι ο πρώτος θεωρεί μη ελληνική και τη γλώσσα των Ηπειρωτών, για την τελευταία, όμως, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ήταν διάλεκτος της αρχαίας ελληνικής.

5.3.2 Μορφολογία

- 1) αρσενικά και θηλυκά σε -ας και -α, π.χ. Βίλα, Λαομάγα, Πευκέστας, χειριστᾶ (αττ. χειριστῆ),
- 2) γενική ενικού των πρωτόκλιτων αρσενικών σε -α, π.χ. Μαχάτα,
- 3) γενική πληθ. των πρωτόκλιτων σε -ᾶν, π.χ. τᾶν ἄλλαν πασᾶν (αττ. τῶν ἄλλων πασῶν),
- 4) προσωπική αντωνυμία ἐμίν (αττ. ἐμοί),
- 5) χρονικός σύνδεσμος ὀπόκα (αττ. ὀπότε),
- 6) άσιγμες ονομαστικές ενικού των πρωτόκλιτων αρσενικών, π.χ. ἱππότα (αττ. ἱππότης),
- 7) εθνικά ονόματα σε -έστης, π.χ. Ὀρέστης(<ὄρος).

6. Οι διάλεκτοι στη λογοτεχνία

Η γλωσσική πολυμορφία των αρχαίων Ελλήνων ήταν φυσικό να επεκταθεί και στον έντεχνο λόγο. Στην αρχαία Ελλάδα για κάθε λογοτεχνικό είδος χρησιμοποιούταν η διάλεκτος της περιοχής στην οποία πρωτοκαλλιεργήθηκε. Έτσι, η ελεγείες γράφονταν στην ιωνική διάλεκτο, η μελική ποίηση στη λεσβιακή, οι τραγωδίες και οι κωμωδίες στην αττική (όχι όμως και τα χορικά τους, τα οποία είναι γραμμένα σε μια τεχνητή δωρική διάλεκτο) και η χορική ποίηση σε δωρική διάλεκτο.

Τα έπη είναι γραμμένα σε αυτό που συχνά ονομάζουμε *γλώσσα του Ομήρου* και που είναι ένα κράμα λέξεων, δομών και διαλεκτικών τύπων από διαφορετικές περιοχές και βαθμίδες της μακραίωνης εξέλιξης της ελληνικής από τη μυκηναϊκή εποχή μέχρι περίπου το 700 π.Χ. Είναι βασικά ιωνική, περιέχει όμως και αιολικούς τύπους. Οι ειδικοί θεωρούν ότι ο λόγος για τον οποίο τα δωρικά στοιχεία απουσιάζουν, είναι ότι τα έπη αυτά πρωτοσυντέθηκαν και καλλιεργήθηκαν σε ένα περιβάλλον από το οποίο απουσίαζαν οι Δωριείς. Γεννήθηκαν κατά τον 14ο-13ο αι. π.Χ. στην κρητομυκηναϊκή νότια Ελλάδα και, όταν το 12ο αι. π.Χ. καταστράφηκε ο μυκηναϊκός πολιτισμός, μέσω των μετακινήσεων πληθυσμών που επακολούθησαν, η καλλιέργεια της επικής ποίησης συνεχίστηκε στις αιολόφωνες και ιωνόφωνες περιοχές της Μ. Ασίας. Πρόκειται, λοιπόν, για μείγμα τύπων από διαφορετικές

διαλέκτους ή διαφορετικές βαθμίδες διαλεκτικής εξέλιξης, το οποίο, φυσικά, δε δημιουργήθηκε ξαφνικά και διαμιάς αλλά καλλιεργήθηκε στο πλαίσιο της προφορικής παράδοσης. Ο έντονα πολυδιαλεκτικός χαρακτήρας της ομηρικής γλώσσας την καθιστά λίγο πολύ τεχνητή και συνεπώς δύσκολα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως γλώσσα επικοινωνίας σε δεδομένο τόπο και συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Βέβαια, ήταν οικεία στους εκάστοτε ποιητές, ραψωδούς, αοιδούς και στα ακροατήριά τους, διαφοροποιούταν όμως σημαντικά από τις εκάστοτε τρέχουσες γλωσσικές χρήσεις. Με τον καιρό και καθώς τα έπη γίνονταν γνωστά σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο κόσμο, η ομηρική γλώσσα καθιερώθηκε ως "λογοτεχνική διάλεκτος" και άσκησε βαθιά επίδραση σε όλες τις διαλέκτους.

Όσον αφορά τα χορικά της τραγωδίας, χαρακτηρίζονται από την παρουσία δωρικών στοιχείων με χαρακτηριστικότερο το μακρόχρονο α (αντί του αττικού η της καθημερινής ομιλίας) σε τύπους όπως νίκα, άμέτερος, βάσομαι, πλαγά, δᾶμος. Κάτι ανάλογο ισχύει και τα έργα του Πίνδαρου, που, αν και Βοιωτός (η βοιωτική ανήκει στην αιολική ομάδα) γράφει σε μια δωρική παρόμοια με αυτή των χορικών.

Τέλος, ένα από τα πιο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά της κωμωδίας είναι η έντονη τάση για γλωσσικό ρεαλισμό. Η βάση της είναι η απλή καθομιλουμένη αττική διάλεκτος του μέσου ελεύθερου μορφωμένου Αθηναίου. Επιπλέον, εμφανίζονται διάφορα λαϊκά στοιχεία (π.χ. διάφορες αθυροστομίες ή βωμολοχίες), ενώ όσοι χαρακτήρες δεν είναι Αθηναίοι, χρησιμοποιούν είτε παραφθαρμένα ελληνικά, αν είναι αλλοδαποί, είτε τη διάλεκτό τους, αν είναι Έλληνες, π.χ. κάποιος Σπαρτιάτης λέει: Πᾶ τᾶν Ἀσανᾶν ἔστιν ἄ γερωχία ἤ τοι πρυτάνεις; (αττ. Ποῦ τῶν Ἀθηνῶν ἔστιν ἡ γερουσία ἢ οἱ πρυτάνεις;).

7. Η υποχώρηση των ΑΕ διαλέκτων

Τι απέγινε τελικά αυτό το μωσαϊκό των ΑΕ διαλέκτων; Αντικαταστάθηκαν από την ελληνιστική κοινή. Η διαδικασία του περιορισμού τους είναι δύσκολο να περιγραφεί με λεπτομέρειες. Γενικά, πρώτα υποχώρησαν οι ιωνικές διάλεκτοι, έπειτα οι αιολικές και τελευταίες οι δωρικές. Χαρακτηριστικό της εξαιρετικής αντίστασης που πρόβαλλαν η δωρική λαλιά και η δωρική ταυτότητα απέναντι στην εξάπλωση της αττικής/κοινής, είναι οι μαρτυρίες που έχουμε για διαλεκτόφωνους ομιλητές ακόμα και κατά τη μ.Χ. εποχή δίως στη Ρόδο και στις λιγότερο προσβάσιμες περιοχές της Πελοποννήσου. Είναι, γενικά, σίγουρο ότι στην ύπαιθρο ή σε επίπεδο καθημερινής ομιλίας οι τοπικές διάλεκτοι δεν εξοβελίστηκαν εντελώς και εξακολούθησαν να επιβιώνουν για αρκετούς αιώνες ακόμα³⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι ιωνικά στοιχεία που απουσιάζουν από την κοινή διατηρούνται σε διαλέκτους της ΝΕ, π.χ. ποντ. κι "δεν"<ιων. οὐκί (αττ. οὐχί). Στις δωρικές περιοχές οι διάλεκτοι αντιστάθηκαν περισσότερο (σε αρκετές περιπτώσεις μέχρι και το 2ο αι. π.Χ.), με πιο τρανό, παράδειγμα αυτό της τσακωνικής, μιας νεοελληνικής διαλέκτου στη Λακωνία η οποία προέρχεται από την ΑΕ λακωνική (και όχι από την ελληνιστική κοινή, όπως όλες οι άλλες διάλεκτοι της ΝΕ) και διατηρεί δωρισμούς όπως τους τύπους του θηλυκού άρθρου [π.χ. α (=η), ταν (=την)], καθώς και λέξεις όπως ύο (<ΑΕ ὕδωρ), εψιλέ "μάτι"<ΑΕ ὀπτίλλος.

Όσον αφορά την πεζογραφία, η κοινή επικράτησε σχεδόν παντού. Μόνο οι γιατροί συνέχισαν να γράφουν στην ιωνική του Ιπποκράτη, και οι Πυθαγόρειοι στη δωρική διάλεκτο της Κάτω Ιταλίας.

³⁴ Η αττική μιλιόταν μέχρι και τον 3ο αι. π.Χ. στα χωριά της Αττικής, ενώ ο Στράβωνας μας πληροφορεί ότι όλες οι κοινότητες της Πελοποννήσου μιλούσαν δωρικά στα τέλη του 1ου αι. π.Χ.

7.1 Τα στάδια της υποχώρησης

Κατά τον 5ο αι. π.Χ. αρχίζει να ξεχωρίζει η αττική διάλεκτος, δηλ. η "επίσημη γλώσσα" της σημαντικότερης και ισχυρότερης αρχαίας ελληνικής πόλης-κράτους, η οποία ήταν κυρίαρχος ενός μεγάλου μέρους του ελληνόφωνου κόσμου και, μάλιστα, κυρίως εκείνου που κατοικούνταν από ομιλητές της ιωνικής, μιας διαλέκτου με ιδιαίτερο γόητρο ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. Η ιωνική ήταν το γλωσσικό όργανο πολλών πλούσιων πόλεων της Μ. Ασίας. Θυμηθείτε ότι σε αυτές γεννήθηκαν διανοητές όπως ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο Ηράκλειτος, ο Ηρόδοτος (οι οποίοι έγραψαν στην ιωνική). Φαντασθείτε, λοιπόν, πόσο "ισχυρή"³⁵ ήταν η διαλεκτική μορφή που προέκυψε από τη συνάντηση της αττικής με την ιωνική. Η αττική ήταν "πανίσχυρη" και για λόγους πολιτισμικούς αλλά και επειδή οι ομιλητές της ανήκαν στην αθηναϊκή "αυτοκρατορία": Αθηναίοι (αξιωματούχοι, κληρούχοι) επισκέπτονταν ή κατοικούσαν μόνιμα σε πολλές περιοχές του Αιγαίου και της Μ. Ασίας, ενώ οι πολίτες των "συμμαχικών" (ουσιαστικά υποτελών) μελών της αθηναϊκής "συμμαχίας" αναγκάζονταν σε ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό να υποβάλλουν αναγκαστικά πολλές υποθέσεις τους στην αρμοδιότητα των αθηναϊκών δικαστηρίων και να χειρίζονται διοικητικά έγγραφα γραμμένα στην αττική. Επιπρόσθετα, στο μεγάλο αθηναϊκό στόλο υπηρετούσαν ως κωπηλάτες χιλιάδες μη Αθηναίοι, ενώ στον Πειραιά, το μεγαλύτερο κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου της ανατολικής Μεσογείου, υπήρχε μια πολυπληθής κοινότητα μετοίκων καταγόμενων από όλα τα μέρη του ελληνικού κόσμου. Έτσι, μέχρι τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. η αττική χρησιμοποιούταν ολοένα και περισσότερο στην πεζογραφία από συγγραφείς που δεν ήταν καν Αθηναίοι³⁶, ενώ από τον 4ο αι. π.Χ. η διοικητική παραλλαγή της αττικής υιοθετούνταν όλο και περισσότερο από τους Έλληνες στις διακρατικές επαφές μεταξύ τους αλλά και με ξένες δυνάμεις (π.χ. με την περσική αυτοκρατορία). Μέχρι εδώ έχουμε το

ΠΡΩΤΟ ΒΗΜΑ [για την εμφάνιση και την επικράτηση της (αρχικά αττικής) κοινής]:

η αττική αρχίζει να υπερέχει από τις άλλες διαλέκτους και να τις επισκιάζει, δηλ. να κατακτά δικούς τους χώρους χρήσης (π.χ. κρατική γραμματεία, εμπόριο).

Το

ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΗΜΑ ήταν

η υιοθέτηση της αττικής διαλέκτου ως επίσημης γλώσσας του μακεδονικού βασιλείου (και μάλιστα, όταν η δύναμη και το πολιτικό κύρος της Αθήνας άρχισαν να σβήνουν).

Η πολιτική κυριαρχία των Μακεδόνων πάνω στις πόλεις της νότιας Ελλάδας, στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του γιου του Μ. Αλεξάνδρου, καθώς και οι υπόλοιπες κατακτήσεις του τελευταίου κατά τη διάρκεια του 2ου μισού του 4ου αι. π.Χ. άπλωσαν την αττική διάλεκτο - καλύτερα, μια απλοποιημένη μορφή της - σε μια τεράστια γεωγραφική έκταση, από τον κυρίως ελλαδικό χώρο ως την Αίγυπτο, την Ινδία, τον ποταμό Σιρ Ντάρια (στο βορρά) και το νησί Σοκότρα στο νότο. Ένα συγκεντρωτικό σύστημα όπως αυτό της μοναρχίας μακεδονικού³⁷ ή ελληνιστικού

³⁵ Ισχυρό είναι ένα γλωσσικό όργανο το οποίο ολοένα και περισσότεροι θέλουν να το μάθουν, να το υιοθετήσουν, επειδή τους χρειάζεται.

³⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε το Γοργία το Λεοντίνο, τον Αριστοτέλη από τα Στάγειρα, το Θεόφραστο από την Ερεσό και τον Αναξιμένη από τη Λάμψακο.

³⁷ Γνωρίζουμε ότι οι Μακεδόνες στρατιώτες του Μ. Αλεξάνδρου χρησιμοποιούσαν τη μακεδονική μόνο όταν μιλούσαν μεταξύ τους ή σε στιγμές έντονης συγκινησιακής φόρισης. Θα πρέπει να

τύπου, χρειαζόταν ένα γλωσσικό όργανο με κύρος δοκιμασμένο ήδη στο γραπτό λόγο. Η αττική κοινή ανταποκρινόταν καλύτερα από άλλες μορφές της ελληνικής σε αυτές τις απαιτήσεις, με αποτέλεσμα να είναι αυτή που τελικά διαδόθηκε και βαθμιαία επικράτησε σε όλο τον κυριαρχούμενο από τη μακεδονική αριστοκρατία ελληνιστικό κόσμο. Το γόητρο της κοινής οδήγησε στην εξαφάνιση των άλλων ΑΕ διαλέκτων, γιατί οι ομιλητές τους τις εγκατέλειψαν και υιοθέτησαν την κοινή, προκειμένου να έχουν τα κοινωνικά οφέλη που παρείχε η τελευταία σε έναν κόσμο όπου η επιβολή της μακεδονικής κυριαρχίας είχε οδηγήσει στην υποβάθμιση του παλαιού αυτόνομου συστήματος διακυβέρνησης (αυτού με τις πόλεις-κράτη όπου επίσημη γλώσσα ήταν σε κάθε περίπτωση η τοπική διάλεκτος). Επιπλέον, ο μεικτός (από διαλεκτική άποψη) πληθυσμός των ελλήνων αποίκων στα ελληνιστικά βασίλεια μέσα σε μια γενιά εγκατέλειψε την ("ξεριζωμένη") τοπική του διάλεκτο και υιοθέτησε μορφές λόγου πλησιέστερες προς την κοινή της κυρίαρχης τάξης, ενώ και οι ντόπιοι πληθυσμοί μάθαιναν τη μορφή της ελληνικής με το μεγαλύτερο γόητρο (δηλ. την κοινή), η οποία τους ήταν απαραίτητη στην προσπάθειά τους για κοινωνική άνοδο μέσω, π.χ., της κατάταξής τους στο στρατό ή της εργασίας τους στις βασιλικές γραφειοκρατίες. Έτσι, γεννήθηκε τελικά η κοινή (γλώσσα), που διαμορφώθηκε ως **ζωντανή λαλιά** στη μετακλασική εποχή, από τ'αλεξανδρινά χρόνια ως τα ρωμαϊκά (300 π.Χ.-300 μ.Χ.).

Από την κοινή και τη διάσπασή της θα γεννηθούν οι διάλεκτοι της ΝΕ, οι οποίες με τη σειρά τους θα επισκιαστούν από την ΚΝΕ του 19ου αι.

Πριν περάσουμε στην εξέταση του επόμενου σταδίου της ελληνικής θα ήταν χρήσιμη μια συνοπτική αναφορά στα . . .

8. Βασικά χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής

Η αρχαία ελληνική ήταν μια κλιτή ή συνθετική γλώσσα, δηλ. μια γλώσσα που παρουσιάζει αλλαγές στη μορφή των λέξεων, είτε εσωτερικές (στη ρίζα π.χ. φευγ-/φυγ-) είτε εξωτερικές (με την προσθήκη καταλήξεων ή της αύξησης, π.χ. ἔ-φυγ-ε). Όλα αυτά τα προστιθέμενα στοιχεία εκφράζουν σημασίες όπως χρόνο, γένος, αριθμό, πτώση κτλ.

Δύο επιπλέον (σε σχέση με τη ΝΕ) μορφολογικά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής είναι η δοτική και ο δυϊκός.

Επιπλέον, στην αρχαία ελληνική υπήρχε η θεματική και η αθέματα κλίση. Η πρώτη χαρακτηρίζεται από την παρουσία του θεματικού φωνήεντος ανάμεσα στο θέμα και στην κατάληξη (π.χ. ἄνθρωπ-ο-ς, λύ-ο-μεν), ενώ στην αθέματα το θέμα και η κατάληξη συνδέονται "απευθείας", π.χ. ἰχθύ-ς, κόραξ (=κόρακ-ς), δείκνυ-μι. Η αθέματα κλίση δε διατηρήθηκε στη ΝΕ. Ενσωματώθηκε στη θεματική, π.χ. ΚΝΕ κόρακ-α-ς<κόρακ-ς.

Όσον αφορά τα ρήματα, ξέρουμε ότι στην αρχαία ελληνική υπήρχαν ρήματα βαρύτονα (π.χ. λύω), συνηρημένα (π.χ. τιμάω<τιμῶ) και ρήματα σε -μι, π.χ. δείκνυμι. Η τελευταία κατηγορία δεν υπάρχει στην ΚΝΕ. Ενσωματώθηκε στα βαρύτονα, π.χ. ΚΝΕ δείκνω<δείκνυμι.

τονιστεί και η αγωνιώδης προσπάθεια της αυλής του Φιλίππου να συνδεθεί με τον υψηλό ελληνικό πολιτισμό και να χρησιμοποιήσει μια γλώσσα με μεγάλο γόητρο, αντίστοιχη με τις αυτοκρατορικού τύπου φιλοδοξίες του (η αττική ήταν εξαιρετικά κατάλληλη και από αυτή την άποψη, καθώς στο πρόσφατο παρελθόν ήταν η γλώσσα της ισχυρότερης ελληνικής ηγεμονίας που είχε εμφανιστεί μέχρι και το 1ο μισό του 4ου αι. π.Χ.).

Ο τόνος της αρχαίας ελληνικής ήταν μελωδικός (ή προσωδιακός), δηλ. δεν είχε να κάνει με την ένταση της φωνής (όπως ο δυναμικός τονισμός της ΚΝΕ) αλλά με την ανοδική και καθοδική κίνησή της, με το ύψος της³⁸.

Τα φωνήεντα διακρίνονταν σε μακρά και βραχέα.

---

³⁸ Η οξεία συμβολίζει την ανοδική κίνηση της φωνής, η βαρεία την καθοδική και η περισπωμένη το συνδυασμό ανοδικής και καθοδικής κίνησης (στην ίδια συλλαβή).

ii. Ελληνιστική κοινή (300 π.Χ.-6ος αι. μ.Χ.)

9. Το πέραςμα από την ΑΕ στην κοινή (ελληνιστική)

Κατά τη διάρκεια του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. το μακεδονικό βασίλειο γίνεται η κυρίαρχη δύναμη στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη συνέχεια μέσω των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου (356-323 π.Χ.) αποκτά τον έλεγχο ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου, της Μ. Ασίας, της Συρίας και της Αιγύπτου και της Περσικής Αυτοκρατορίας μέχρι τα σύνορα με την Ινδία. Κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο οι κατακτημένες περιοχές διασπάστηκαν σε κληρονομικές μοναρχίες με σημαντικότερες αυτές των Αντιγονιδών στη Μακεδονία, των Πτολεμαίων στην Αίγυπτο και των Σελευκιδών στη Συρία και στην Περσία. Η (προερχόμενη από την αττική) κοινή χρησιμοποιούταν και ως γραπτή γλώσσα και ως προφορική πρώτα πρώτα από τις ανώτερες και μεσαίες τάξεις ως κοινή γλώσσα των επιχειρησιακών και κοινωνικών συνδιαλλαγών και του στρατού και στη συνέχεια η χρήση της γενικευόταν ολοένα και περισσότερο. Στην "παλαιά" Ελλάδα η εξάπλωση της κοινής συντελέστηκε εις βάρος των τοπικών ΑΕ διαλέκτων, που χρησιμοποιούνταν τώρα πια ιδιαίτερα από τους αγροτικούς πληθυσμούς της υπαίθρου. Στις κατακτημένες περιοχές η επέκταση έγινε εις βάρος αλλά και σε συνύπαρξη με τις τοπικές γλώσσες. Γρήγορα την έμαθαν πολλοί μη φυσικοί ομιλητές καθώς και Έλληνες άποικοι από την κυρίως Ελλάδα, που μετανάστευσαν τα μεγάλα αστικά κέντρα και τις νεοιδρυθείσες ελληνικές πόλεις της Ανατολής. Η μητρική τους ΑΕ διάλεκτος χάθηκε με το απλό γεγονός της μετανάστευσης, επειδή δεν ήταν χρήσιμη στις νέες τους κοινότητες σε έναν ελληνιστικό κόσμο.

Γενικά, οι μονάρχες της ελληνιστικής εποχής έλεγχαν τις διεθνείς σχέσεις του ελληνικού κόσμου και όριζαν από κοινού μια κεντρική διακυβέρνηση στις περισσότερες από τις πόλεις της κυρίως Ελλάδας. Συνεπώς, ήταν αναπόφευκτη η καθημερινή διεξαγωγή των συναλλαγών στην επίσημη γλώσσα του κυρίαρχου, δηλ. στην κοινή και όχι στην τοπική διάλεκτο. Εξάλλου, στις κατακτημένες περιοχές η χρήση της προερχόμενης από την αττική κοινής είχε μια σημαντική ενοποιητική λειτουργία ιδιαίτερα για την ελληνομακεδονική ανώτερη τάξη, με την παγίωση της ιδέας για έναν κοινό ελληνικό πολιτισμό βασισμένο σε μια κοινή πνευματική κληρονομιά που να εκφράζεται με μια κοινή ελληνική γλώσσα.

Οι πιο σημαντικές περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου (Μακεδονία, Μ. Ασία, Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτος, Κυρηναϊκή) θ' αρχίσουν να υφίστανται θα περιέλθουν στην πλήρη έλεγχο της Ρώμης κατά το 2ο-1ο αι. π.Χ., δηλ. κατά τη διάρκεια της ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας³⁹, η οποία εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο της εμφύλιες διαμάχες στον κυρίως ελλαδικό χώρο 9π.χ. αυτήν ανάμεσα στο Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας, την Αχαϊκή Συμπολιτεία και την Αιτωλική Συμπολιτεία).

Στις κατακτημένες ελληνόφωνες περιοχές η ελληνική θα παραμείνει σε σταθερή χρήση δίπλα στη λατινική. Η γνώση της τελευταίας δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη ανάμεσα στους ελληνόφωνους πληθυσμούς παρά την επιβολή της στα νομικά επαγγέλματα, το στρατό και τη διοίκηση. Ως φορέας του ΑΕ πολιτισμού (που απολάμβανε το γενικό θαυμασμό) και ως που για αιώνες ήταν η επίσημη στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, η ελληνική πρόβαλλε γενικά επιτυχημένη αντίσταση σε κάθε προσπάθεια λατινοποίησης. Από την πλευρά τους οι Ρωμαίοι ευφυώς συμβιβάζονταν με την κατάσταση αυτή, με αποτέλεσμα να είναι πολύ συνηθισμένο για τη ρωμαϊκή ανώτερη τάξη να μαθαίνει την ελληνιστική κοινή και να

³⁹ Η Κάτω Ιταλία και η Σικελία βρίσκονταν στα χέρια των Ρωμαίων ήδη από τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

μπορεί τουλάχιστον να διαβάσει τη λογοτεχνική αττική. Γενικά, στα πλαίσια της πολιτιστικής ελληνοποίησης της ρωμαϊκής αριστοκρατίας, της μερικής πολιτικοοικονομικής αφομοίωσης της αντίστοιχης ελληνικής και της επιρροής της ρωμαϊκής διοίκησης στην Ανατολή, παρατηρείται ένας ευρείας κλίμακας λεξιλογικός και σημασιολογικός δανεισμός.

9.1 Προφορά/φωνητική/φωνολογία

9.1.1 Υπερτμηματικά στοιχεία

Ο τονισμός τρέπεται από μελωδικό σε δυναμικό. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί, μεταξύ άλλων οδηγεί και στο (1) των φωνητικών αλλαγών, καθώς με το να παύσει ο τόνος να είναι μουσικός, άρχισε να γίνεται δύσκολο να προφέρεται ως μακρό ένα φωνήεν που βρίσκεται μετά από μια τονισμένη συλλαβή (δηλ. μια συλλαβή που στα πλαίσια του δυναμικού τονισμού προφέρεται πιο δυνατά)⁴⁰.

9.1.2 Φωνητική/φωνολογία

9.1.2.1 Φωνήεντα και δίφθογγοι

1. Τα μακρά φωνήεντα τρέπονται σε βραχέα προς το τέλος της ελληνοιστικής εποχής⁴¹
2. ei (EI), ē (H), ui (YI)>i
3. ō (Ω)>o
4. ai (AI)>e
5. oi, u>y, π.χ. οειώϊ (αττ. υϊῶ), πυήσας (αττ. ποιήσας),
6. eu>en/ef, π.χ. εὔδομος (αττ. ἔβδομος), κατεσκεύασαν (αττ. κατεσκεύασαν)
7. au>av/af, π.χ. ραῦδος (αττ. ράβδος), ἐμβλεύσαντες (αττ. ἐμβλέψαντες)
8. Όλοι οι μακροδίφθογγοι (α, η, ω) χάνουν το υποτακτικό τους στοιχείο, δηλ. āi>ā, ēi>ē (και στη συνέχεια i), ōi>ō

9.1.2.2 Σύμφωνα

1. p^h (Φ)>f
2. t^h (Θ)>θ
3. k^h (Χ)>x
4. b (Β)>v
5. d (Δ)>δ
6. g (Γ)>γ
7. zd (Ζ)>z
8. εξαφάνιση της δάσυνσης στην αρχή των λέξεων, π.χ. κατ'ήμῶν αντί καθ'ήμῶν
9. Τα διπλά σύμφωνα παύουν να προφέρονται.

9.2 Μορφολογία

- 1) κατάργηση του δυϊκού αριθμού,
- 2) υποχώρηση της δοτικής, π.χ. η δοτική του έμμεσου αντικειμένου αντικαθίσταται από εις+αιτ. (π.χ. τῷ πατρὶ>εἰς τὸν πατέρα) ή από προς+αιτ.

⁴⁰ Δοκιμάστε να προφέρεται τη λέξη πρόσωπον τονίζοντας με δυναμικό τονισμό την προπαραλήγουσα και προσπαθώντας να προφέρετε και το μακρόχρονο φωνήεν της παραλήγουσας.

⁴¹ Ήδη από τον 3ο αι. π.Χ. εμφανίζονται λάθη όπως πρόσοπον, που μαρτυρούν τη σύγχυση μεταξύ του ο και του ω, ενώ από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. οι γραμματικοί αρχίζουν να διατυπώνουν πολυσύνθετους κανόνες για τη διάρκεια των φωνηέντων, κάτι που δείχνει ότι οι μαθητές δεν ήταν σε θέση να διακρίνουν από μόνοι τους τη διαφορά στην ποσότητα των φωνηέντων.

(π.χ. εἶπε πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἀντὶ εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ), ἡ δοτική του οργάνου ἢ του μέσου αντικαθίσταται ἀπὸ διά+γενική ἢ μετά+γενική, ἐνῶ ἡ στάση σε τόπο δηλώνεται ολοένα καὶ περισσότερο με το εἰς+αιτ. (ἀντὶ του ἐν+δοτ.), π.χ. ὁ εἰς τὸν ἀγρὸν (ἀντὶ ἐν τῷ ἀγρῷ) ὧν μὴ ἐπιστρεψάτω πρὸς τὰ ὀπίσω, καθημένου αὐτοῦ εἰς τὸ ὄρος (ἀντὶ ἐν τῷ ὄρει). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ παραδείγματα του τύπου σύ μου (ἀντὶ μοι) νίπτεις τοὺς πόδας, ὅπου ἔχουμε τὴν αντικατάσταση τῆς δοτικῆς ἀπὸ τῆς γενικῆς, κάτι που οφείλεται καὶ στὴν κτητικὴ σημασία τῆς γενικῆς τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας. Σε αρκετὲς περιπτώσεις ρήματα που παλαιότερα ἔπαιρναν ἀντικείμενο σε δοτική, τώρα συντάσσονται με αιτιατική, π.χ. οἱ χρώμενοι τὸν κόσμον (ἀντὶ τῷ κόσμῳ), γράφομαί σε (ἀντὶ σοι). Ἡ υποχώρηση τῆς δοτικῆς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν παράλληλη χρῆση δοτικῆς καὶ γενικῆς σε παπύρους, π.χ. Ἐλένη Πετεχῶντος τῷ ἀδελφῷ χαίρειν (=ἡ Ελένη χαιρετᾷ τὸν ἀδελφὸ τῆς τὸν Πετεχῶντα), δόξα Πατρὶ καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου πνεύματος (=δόξα στὸν Πατέρα, στὸ Γιο καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα),

3) ἐνταξὴ τῶν ἀθέματων ὀνομάτων στὴ θεματικὴ κλίση, π.χ. τὴν μερίδαν, τὸν πατέραν, τὸν φύλακάν, τὴν χειρᾶν, ἢ μητέρα, ὁ χάρος, ὁ γέρος, ἡ γυναῖκα, τὴν γυναῖκάν, ἡ χάρη, ἄφανος, ἄρραφος, ἄσχημος,

5) ἀλλαγὴ του γραμματικῆς γένους (π.χ. με τὸν περιορισμὸ τῆς κλίσης σε -ος μόνον στα ἀρσενικά, π.χ. τὴν γύψον/τὸν γύψον, τὴν κόπρον/τὸν κόπρον) καὶ σημαντικὴ υποχώρηση τῶν δικατάληκτων ἐπιθέτων, π.χ. ἀργὴ ἡμέρα "αργία" (αττ. ἀργός ἡμέρα),

6) ἐξαφάνιση τῆς ρηματικῆς ἀθέματης κλίσης, π.χ. δίδω καὶ δίνω, ὀμνύω, ἰστάνω, ἀνοίγω, ρηγνύω,

7) εἰμί>εἶμαι κατ'ἀναλογία πρὸς τα ἔσομαι καὶ ἤμην,

8) ἀπώλεια τῆς διάκρισης μεταξύ ὀριστικῆς καὶ υποτακτικῆς,

9) υποχώρηση του ἀναδιπλασιασμοῦ ἐναντὶ τῆς αὐξησης, π.χ. ἔλυκα, ἐπλήρωκα,

10) οἱ σιγματικοὶ ἀόριστοι παραμερίζουν ολοένα καὶ περισσότερο τοὺς ἀσιγμούς, π.χ. ἐνέμησα ἀντὶ ἔνειμα,

11) δημιουργία ἐνιαίου ρηματικῆς συστήματος γιὰ τὸν ἀόριστο καὶ τὸν παρατατικό, π.χ. εἶχα, εἶπα, ἔγραψες, ἐποτιζάμεν, ἐξήλθατε, ἔλεγαν,

12) γ' ἐν. ἐνεστῶτα γράφουσαι ἀντὶ γράφει,

13) ἀρχίζει νὰ χάνεται ἡ αὐξηση, π.χ. διάγραφεν, πλήρωσεν, οἰκοδομήθη,

14) σημαντικὴ υποχώρηση τῆς ευκτικῆς, του ἀπαρεμφάτου καὶ του κλασσικοῦ μονολεκτικοῦ μέλλοντα,

15) ἐμφάνιση ἀκλιτῶν τύπων μετοχῆς, π.χ. εὔχομαι τῷ κυρίῳ θεῷ περὶ τῆς σῆς ὠλοκληρίας ὅπως ὑιένοντα (ἀντὶ ὑγιένων) σὺ ἀπωλάβῃς τὰ παρ'ἐμοῦ γράμματα

16) υποχώρηση του μονολεκτικοῦ παρακειμένου ἐναντὶ του ἀορίστου, πβ. λάθη σε παπύρους, ὅπως γέγραψαν (ἀποτέλεσμα συμφυρμού τῶν γεγράφασι καὶ ἔγραψαν),

17) στα πρωτόκλιτα ἡ γενικὴ σε -ου ἀντικαθίσταται ἀπὸ τῆς γενικῆς σε -α ἢ σε -η, π.χ. τοῦ σκρεῖβρα, τοῦ ἀπηλιώτη, τοῦ ταμία, τοῦ ναύτη, τοῦ στρατιώτη,

18) -ιος>-ις, π.χ. κύριος>κῦρις αιτ. κῦριν, Διονύσιος>Διονῦσις αιτ. Διονῦσιν,

19) -ιον>-ιν, π.χ. ὀφάριον>ὀφάριν, ἐνόρμιον "ἀγκυροβόλι">ἐνόρμιν, φυλακτήριον>φυλακτήριν, ζώιδιον>ζώιδιν, πεπόνιον>πεπόνιν, ἐπιστόλιον>ἐπιστόλιν,

20) ἐμφάνιση του υποκοριστικοῦ ἐπιθήματος -ιδι-<-ίδης.

9.3 Σύνταξη

1) μείωση των απαρεμφατικών και μετοχικών συντάξεων, π.χ., συμπερασματική πρόταση με απρφ. ή η δομή αιτ.+απρφ. υποχωρούν έναντι των δομών ότι ή πῶς+ορισ. και ίνα+υποτ., π.χ. εἶπε ἵνα καθίσωσι οἱ δύο υἱοὶ μου (αντί του εἶπε τοὺς δύο υἱοὺς μου καθίσαι), οὐκ ἤθελε ἵνα τις γνοῖ (αντί του οὐκ ἤθελέ τινα γνῶναι), μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον (αντί του μὴ νομίσητε ἐμέ ἐλθεῖν), ἀπήγγειλε ἡμῖν πῶς εἶδε τὸν ἄγγελον (αντί του ἰδεῖν τὸν ἄγγελον), τίς ἤμαρτεν, οὗτος ἢ οἱ γονεῖς αὐτοῦ, ἵνα τυφλὸς γεννηθῆ; (αντί του ὥστε τυφλὸς γεννηθῆναι),

2) υποχώρηση της ευκτικής του πλαγίου λόγου, π.χ. οὕτως ἔδοξεν ὅπως Κόιντος Μαίνιος στρατηγὸς τῶν εκ τῆς συγκλήτου πέντε ἀποτάξῃ (ὅπου στην τελική πρόταση θα περιμέναμε ἀποτάξαι),

3) αντικατάσταση της δυνητικής ευκτικής με περιφραστικές δομές του τύπου ἔχω ή μέλλω ή θέλω+απρφ.

4) εκτεταμένη χρήση του (εμπρόθετου) ουσιαστικοποιημένου (ἐναρθρου) απαρεμφάτου, π.χ. ἀποδεξάμενος οὖν τὴν παρὰ σοῦ αἵρεσιν διὰ τὸ θεωρεῖν ἐμ παντὶ καιρῷ σε πρόθυμον ὄντα [ὅπου αντί του διὰ τὸ θεωρεῖν θα περιμέναμε ἴσως τη μετοχή (ὡς) θεωρῶν],

5) χρήση του ἵνα+υποτ. για τη δήλωση όχι μόνο σκοπού αλλά και αντί του μέλλοντα (π.χ. ἵνα πληρωθῆ ὁ λόγος ὅτι "ἐμίσησάν με δωρεάν" "θα/να εκπληρωθεί ο λόγος ὅτι "με μίσησαν χωρίς αἰτία") ή του μονολεκτικού απαρεμφάτου, π.χ. οὐκ εἰμὶ ἐγὼ ἄξιος ἵνα λύσω αὐτοῦ τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος "δεν εἶμαι ἄξιος (οὔτε καν) να του λύσω τα κορδόνια". Η εξέλιξη αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό με τις αλλαγές που συνέβησαν στην προφορά, αφού λόγω της σύμπτωσης των ει και η, ἄρχισε να υπάρχει πρόβλημα ὅσον αφορά τη δήλωση της διάκρισης οριστική μέλλοντα-υποτακτικής (αορίστου), π.χ. τα λύ(σ)ει(ς) και λύ(σ)η(ς) τώρα προφέρονται με τον ίδιο τρόπο. Ἐτσι, ἄρχισαν να χρησιμοποιούνται ἄλλα (περιφραστικά) μέσα για να δηλωθεῖ διάκριση,

6) δήλωση του μέλλοντα με μέλλω/έχω+απρφ., π.χ. μέλλω λύσειν, ἔχω ποιῆσαι,

7) χρήση του ὅτι στον ευθύ λόγο, π.χ. ὤμοσεν αὐτῇ ὅτι ὁ ἐὰν μέ αἰτήσης, δώσω σοι.

9.4 Λεξιλόγιο

Οι φωνητικές και μορφολογικές μεταβολές της κοινής προξένησαν πολλά ομόηχα, που στη συνέχεια παραμερίστηκαν με λεξιλογικές αλλαγές, π.χ. οἷς και ὕς (το 1ο αντικαταστάθηκε από το πρόβατον και το 2ο από το χοῖρος). Γενικά, παρατηρεῖται η τάση, ὅταν δυο λέξεις δηλώνουν την ίδια σημασία, να αποφεύγεται αυτή που ανήκει στην γ' κλίση. Βλ. και τα προηγούμενα παραδείγματα αλλά επιπλέον και την πλήρη υποχώρηση του ναῦς ἔναντι του πλοῖον ή του ἀρήν από το ἄμνός. Θα πρέπει να τονιστεῖ ὅτι η υποχώρηση (και τελικά η εξαφάνιση) των ΑΕ διαλέκτων δε σημαίνει ὅτι στην κοινή δεν εἰσχώρησαν στοιχεία φωνολογικά, μορφολογικά και λεξιλογικά από ἄλλες διαλέκτους εκτός της αττικής, π.χ. τα ἰωνικά -σσ- [π.χ. θάλασσα (αττ. θάλαττα), ὀρύσσω (αττ. ὀρύσσω),], -ισσα [π.χ. βασιλίσσα (αττ. βασιλεια ή βασιλῖς), γλῶσσα (αττ. γλῶττα), νεοσσός (αττ. νεοττός),] και -ρσ- [π.χ. ἄρσην (αττ. ἄρρην), χερσόνησος (αττ. χερρόνησος)], τα δωρικά ναός (αττ. νεώς), λαός (αττ. λεώς) και λοχαγός (πβ. αττ. στρατηγός).

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η σημασιολογική αλλαγή που παρατηρείται σε κάποιες λέξεις (συχνά λόγω της επίδρασης της βιβλικής γλώσσας), π.χ. ἄγγελος ΑΕ "αγγελιοφόρος">"ἄγγελος", ἀδελφός ΑΕ "αδερφός">"μέλος θρησκευτικής αδελφότητας", διάβολος ΑΕ "αυτός που διαιρεί">"διάβολος", ἐκκλησία ΑΕ "συγκέντρωση του λαού">"η Εκκλησία του Χριστού, χριστιανικός ναός", ἐπίσκοπος ΑΕ "(ἀγρυπνος) φύλακας">"δεσπότης", μαρτυρῶ ΑΕ "δίνω μια πληροφορία">"υφίσταμαι μαρτύρια", ἀνακλίνομαι ΑΕ "ακουμπώ σε κάτι">"ξαπλώνω για δείπνο", ἄριστον ΑΕ "πρωινό">"φαγητό", δῶμα ΑΕ "σπίτι">"σκεπή", ἐρωτῶ ΑΕ "ζητώ, ρωτώ">"παρακαλώ, ικετεύω", μνημεῖον ΑΕ "αναμνηστικό">"τάφος", ὀψάριον ΑΕ "μεζές">"ψάρι", παιδεύω ΑΕ "εκπαιδεύω">"τιμωρώ", πτῶμα ΑΕ "πτώση">"πτώμα, ερείπια", στόμαχος ΑΕ "λαιμός, οισοφάγος">"στομάχι".

Επιπλέον, θα πρέπει να αναφέρουμε και τα σημιτικά δάνεια και λατινικά δάνεια, π.χ. ἀμήν<εβρ. amen, κορβανᾶς "ο θησαυρός του ναού">εβρ. korvan "δῶρο", σεραφεῖμ<εβρ. seraphim, μεσσίας<εβρ. masīah, Σάββατο(ν)<εβρ. Schabbath, σατανᾶς<εβρ. Satān, βενεφικιᾶριος<λατ. beneficiarius "στρατιώτης που του είχαν απονεμηθεί ορισμένα προνόμια", μανούβριον<λατ. manubrium "(χειρο)λαβή", ἀρμάριον<λατ. armarium "σκευοθήκη", δησέρτωρ<λατ. desertor "λιποτάκτης", δικτάτωρ<λατ. dictator, κεντυρίων "εκατόνταρχος"<λατ. centurio, ῥέδη "άμαξα"<λατ. rheda, κολωνία "(ρωμαϊκή) αποικία"<λατ. colonia, λεγεών<λατ. legio, κουστωδία "φρουρά, σωματοφυλακή"<λατ. custodia, δηνᾶριον<λατ. denarius, μῶδιος<λατ. modius, πραιτόριον "η ἔδρα του πραιτόρα"<λατ. praetorium "στρατηγείο", κάστρο(ν)<λατ. castrum, κανδήλη<λατ. candela, στράτα<λατ. strata via "στρωμένος δρόμος", πόρτα<λατ. porta "πύλη στρατοπέδου", τίτλος<λατ. tit(u)lus, ὀσπίτι(ο)ν<λατ. hospitium "φιλοξενία, ξενοδοχείο, κατάλυμα", λίμιτον<λατ. limes "ὄριο, σύνορο", κόρτη<λατ. cohors "το 1/10 της λεγεώνας". Ενδιαφέρον μορφολογικό δάνειο είναι η κατάληξη -arius, -arium>-ἄριος, -ἄριο(ν), η οποία ήταν παραγωγική ήδη από την εποχή της κοινής (π.χ. μηχανᾶριος, ἀχυράριος, στρατιωτᾶριον, λιθᾶριον) και εξελίχθηκε στο πολύ συχνό και στη ΝΕ επίθημα -ἄρι(<-ἄριν).

Γενικά, η λατινική ήταν η κύρια πηγή δανείων της κοινής, κάτι απόλυτα λογικό, καθώς λόγω της ρωμαϊκής κυριαρχίας υιοθετήθηκαν πλήθος ρωμαϊκοί και διοικητικοί ὅροι, όπως επίσης και ὅροι για τις μονάδες μέτρησης και διάφορα εμπορεύματα δυτικής προέλευσης. Ο βασικός φορέας των λατινικών δανείων ήταν η προφορική ή ημιεπίσημη γλώσσα των φοροεισπρακτόρων, των εμπόρων-λογιστών και των φροντιστών στο στρατό.

Γενικά, θα πρέπει να τονιστεί ότι το λεξιλόγιο της κοινής είναι πολύ πλούσιο και αυτό οφείλεται στο ότι λόγω της εξαιρετικά αναπτυγμένης παραγωγής και σύνθεσής της κοινής δημιουργούνταν εύκολα καινούργιες λέξεις, ὅποτε ήταν αναγκαίο, και, επιπλέον, αφομοιώνονταν εύκολα τα ξένα δάνεια και στη συνέχεια χρησιμοποιούνταν ως βάσεις για την παραγωγή νέων λέξεων. Ας επαναλάβουμε το παράδειγμα με τα -ἄριος και -ἄριον: η κοινή παίρνει λέξεις όπως το λατ. beneficiarius ή το armarium, τα προσαρμόζει σε βενεφικιᾶριος και ἀρμάριον και στη συνέχεια χρησιμοποιεί παραγωγικά τα -ἄριος και -ἄριον για την παραγωγή νέων λέξεων όπως το μηχανᾶριος ή το λιθᾶριον. Άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα είναι η προέλευση του βίγλα: η κοινή με βάση το λατ. ρήμα vig(i)lato "γρηγορώ, φροντίζω, επαγρυπνώ" σχημάτισε το βιγλεύω, από το οποίο στη συνέχεια προήλθε το (μεταρρηματικό) ουσιαστικό βίγλα. **Ιδιαίτερα σημαντικό** είναι να θυμόμαστε ότι

με όλα αυτά τα δάνεια η κοινή ούτε "καταστράφηκε" ούτε εκλατινίστηκε αλλά, **αντίθετα, εμπλουτίστηκε** διατηρώντας παράλληλα τον ελληνικό της χαρακτήρα.

9.5 Ανακεφαλαιώνοντας

Στα κεφ. 9.1-4 αναφερθήκαμε σε διάφορες περιπτώσεις γλωσσικής αλλαγής οι οποίες έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την απλούστευση της μορφολογίας μέσω είτε της εξομάλυνσης της κλίσης (δηλ. με τη δημιουργία λιγότερων και μεγαλύτερων κατηγοριών κλίσης και την εξαφάνιση των πιο ειδικών περιπτώσεων) είτε με την αντικατάσταση της μορφολογίας από τη σύνταξη. Που οφείλονται; Αναμφίβολα υπήρχαν και εσωτερικοί λόγοι, δηλ. αιτίες που είχαν να κάνουν με την ίδια τη δομή του συστήματος της αρχαίας ελληνικής, π.χ. με το γεγονός ότι υπήρχαν πολλοί φθόγγοι που ήταν αρθρωτικά συγγενικοί μεταξύ τους, με αποτέλεσμα κάποιοι από αυτούς να συμπέσουν, κάτι που στη συνέχεια είχε συνέπειες όχι μόνο σε επίπεδο φωνητικής και φωνολογίας αλλά και όσον αφορά και τη μορφολογία και τη σύνταξη. Συγκρίνετε, για παράδειγμα το φωνηεντικό σύστημα των μακρόχρονων της αττικής με το φωνηεντικό σύστημα της ελληνιστικής κοινής:

αττική			ῠ, ῡ	
(I)	ῠ, ῡ			(Y)
	ē		ō	
	(EI ⁴²)		(OY ⁴³)	
	ē, ε		ō, ο	
	(H)		(Ω)	
	ǣ			
	(H)			
	ā, a			
	(A)			
ελληνιστική κοινή				
(I)	i (I, H, EI,	y (Y,		u
	OI)	OI)		(OY)
	e (E,		o (O,	
	AI)		Ω)	
		a		
		(A)		

Όμως, στη γλωσσική αλλαγή παίζει σημαντικό ρόλο και ένας άλλος παράγοντας: **η εξάπλωση της χρήσης της γλώσσας σε ένα πολύ ευρύ γεωγραφικό χώρο καθώς και σε αλλόγλωσσους ομιλητές**⁴⁴ (Αιγύπτιους, Σύριους, Άραβες, Εβραίους κ.ά.), οι οποίοι άρχισαν να μιλούν τα ελληνικά είτε ως δίγλωσσοι είτε και χάνοντας εντέλει τη μητρική τους γλώσσα. Δεν αποκλείεται οι μεταβολές στο φωνηεντικό σύστημα να υποβοηθήθηκαν και να επιταχύνθηκαν και από τη συνάντηση της ελληνικής με

⁴² αρχικά προφερόταν [ei]

⁴³ αρχικά προφερόταν [ou]

⁴⁴ Το αντίθετο ακριβώς ισχύει με την ισλανδική (σήμερα μιλιέται **μόνο από 250.000 ανθρώπους** που κατοικούν σε ένα **απομονωμένο νησί** του Βόρειου Ατλαντικού), η οποία στα χίλια περίπου χρόνια από τότε που έχουμε γραπτά κείμενά της άλλαξε πολύ λίγο, με αποτέλεσμα τα σημερινά ισλανδικά να διαφέρουν σε πολύ μικρό βαθμό σε σχέση με την παλαιά ισλανδική.

γλώσσες στις οποίες δεν υπήρχε η διάκριση μακρών και βραχέων ή λιγότερο ανοιχτών και λιγότερο κλειστών φωνηέντων. Από τους ίδιους τους αρχαίους μαθαίνουμε ότι κάποιοι ξένοι "κόνταιναν" τα μακρά φωνήεντα. Αυτό μάλλον σημαίνει ότι δυσκολεύονταν να κατακτήσουν τη διάκριση μακρών και βραχέων φωνηέντων, γιατί απλούστατα δεν υπήρχε στη γλώσσα τους.

Γενικά, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η ελληνική κατά την ελληνοιστική περίοδο μιλιόταν από έναν τεράστιο πληθυσμό που μόνο ένα μικρό του ποσοστό ήταν ιθαγενείς ομιλητές. Είναι, λοιπόν, φυσικό ότι οι τελευταίοι χρησιμοποιούσαν ευρύτερα τους απλούστερους τύπους της γλώσσας, αφού έτσι διευκολυνόταν η επικοινωνία με εκείνους που είχαν ως δεύτερη γλώσσα την ελληνική.

Προσοχή: οι όποιες απλοποιήσεις της κοινής δε συνέβησαν προκειμένου να χρησιμοποιηθεί και από αλλόγλωσσους αλλά, **αντίθετα**, και επειδή χρησιμοποιήθηκε από αλλόγλωσσους, που προβαίνοντας (ασυνείδητα) σε απλοποίηση εκείνων των χαρακτηριστικών της κοινής που τους φαίνονταν δύσκολα, οδήγησαν σε απλοποίηση ολόκληρο το γλωσσικό σύστημα της ελληνικής που χρησιμοποιούσαν. Γενικά, φαίνεται ότι η τάση για εξομάλυνση της αρχαίας ελληνικής, προκειμένου αυτή να μπορεί να χρησιμοποιηθεί πιο εύκολα από τους **(ολοένα και αυξανόμενους)** αλλοδαπούς χρήστες της φαίνεται ότι έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στις αλλαγές που κάνουν την ελληνοιστική κοινή να διαφέρει από την αρχαία ελληνική.

Παραδείγματα εξομάλυνσης ή απλοποίησης του μορφολογικού συστήματος:

- η επέκταση της αύξησης και στον παρακείμενο, π.χ. ἔλυκα αντί λέλυκα (έτσι τώρα κάποιος δε χρειάζεται να μάθει καλά ή και καθόλου τους κανόνες που διαφοροποιούν τον αναδιπλασιασμό από την αύξηση),
- χάνονται τα ρήματα σε -μι (έτσι, δύο ρηματικές συζυγίες της αρχαίας ελληνικής γίνονται μία στην ελληνοιστική κοινή),
- όσα ουσιαστικά λήγουν σε -ος θεωρούνται αρσενικά, π.χ. ὁ γύφος αντί ἡ γύφος. Έτσι, παύουν να υπάρχουν οι εξαιρέσεις των θηλυκών που λήγουν σε -ος και δε χρειάζεται κάποιος να θυμάται αν το γύφος θα συνοδεύεται από αρσενικό ή θηλυκό άρθρο. Το ίδιο ισχύει και με τον περιορισμό των δικατάληκτων επιθέτων,
- πολλά υποκοριστικά χάνουν την υποκοριστική τους σημασία και παίρνουν τη σημασία της απλής λέξης από την οποία προέρχονται, π.χ. το παιδίον παύει να σημαίνει "παιδάκι" και σημαίνει ό,τι και το παῖς. Αυτό επιτρέπει σε πολλά τριτόκλιτα να κλιθούν ως δευτερόκλιτα, δηλ. να ενταχθούν σε μια κλίση με λιγότερες διαφοροποιημένες (= "ανώμαλες") μορφές και με απλούστερο τονισμό,
- εξομάλυνση εκεί όπου το κλιτικό παράδειγμα έχει περιπλεχθεί λόγω της αττικής συναίρεσης, π.χ. ὕγιής, ὕγιῃ αντί του αττ. ὕγιής, ὕγιου⁴⁵

Ενδιαφέρον παράδειγμα λεξιλογικής εξομάλυνσης είναι η επέκταση της δάσυνσης σε (μαρτυρούμενες σε παπύρους του 3ου αι. π.Χ.) λέξεις ("λάθη") όπως ἐφέτος (ΑΕ φράση ἐπ'ἔτος) και μεθαύριο (ΑΕ φράση μετ'αὔριον), όπου η δασεία οφείλεται σε επίδραση φράσεων όπως καθ'ἡμέρα. Αν αυτά συνδυαστούν με την απώλεια της δάσυνσης σε φράσεις όπως κατ'ἐκάστον (=καθ'ἐκάστων), τότε καταλήγουμε στο ότι βρισκόμαστε πια σε μια εποχή όπου η δάσυνση έχει χαθεί από την καθημερινή ομιλία, κάτι που οδηγεί και στα παραπάνω "ορθογραφικά" λάθη.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι **όλη αυτή η απλοποίηση δε σημαίνει ότι η ελληνική της ελληνοιστικής εποχής είναι φτωχότερη από την ΑΕ.** Η

⁴⁵ Είναι τρομερά ενδιαφέρον ότι παρόμοια "λάθη" ως προς την κλίση των επιθέτων σε -ής, -ούς έχουν αρχίσει να εμφανίζονται ολοένα και περισσότερο στη σύγχρονη ΝΕ.

εκφραστικότητα της δε χάθηκε, καθώς οι απλοποιήσεις που συνέβησαν - ιδιαίτερα στο μορφολογικό επίπεδο - "αναπληρώθηκαν" με συντακτικά μέσα.

10. Αττικισμός (ή "πες A, OXI B" όπου B=η ομιλούμενη γλώσσα!)

ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

ΦΡΥΝΙΧΟΣ⁴⁶

Πάτερ, εὐχαριστῶ σοι

Εὐχαριστεῖν δεν εἶπε κανένας από τους δόκιμους συγγραφείς, αλλά χάριν εἰδέναι.

Ἐπὶ ὀλίγα ἤς πιστός

Το ἤς είναι λάθος. Εσύ να λες ἤσθα.

Ἡγέρθη τὸ κοράσιον

Να χρησιμοποιεῖς τα κόριον, κορίδιον ἢ κορίσκη και ὄχι το κοράσιον.

Τὸ θυγάτριόν μου ἐσχάτως ἔχει

Ὁ συρφετός (των "αμόρφωτων") χρησιμοποιεῖ λανθασμένα το ἐσχάτως ἔχει ἀντὶ του μοχθηρῶς ἔχει.

Ἐὰν δέ τις ὑμῖν εἶπη τοῦτο ἱερόθυτόν ἐστιν, μὴ ἐσθίετε

Εσύ να μη λες ἱερόθυτον ἀλλά, ὅπως οι ἀρχαῖοι θεόθυτον.

Βρέχει ἐπὶ δικαίους και ἀδίκους

Εἶναι ἐντελῶς ἀδόκιμο να χρησιμοποιοῦμε το βρέχει ἀντὶ του ὕει.

καταλείψαντας τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ

Το ἐκλείψας εἶναι ἀδόκιμο. Να χρησιμοποιεῖς το ἐκλιπών.

Οἰκοδομήθη ὁ ναὸς οὗτος

Το σωστό εἶναι να γράφεις ὤδηκεν με ω και ὄχι οἶδηκεν με οι.

προσευχῇ ἐκτενῶς γενομένη

Να μη χρησιμοποιεῖς το ἐκτενῶς ἀλλά το δαφιλῶς.

Εὐκολώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ τρυπήματος ῥαφίδος διελθεῖν

Τα βελόνη και βελονοπώλης εἶναι ἀρχαῖα, ἐνὼ κανεῖς δεν ξέρει τι εἶναι η ῥαφίς.

Ἄρον τὸν κράββατόν σου και περιπάτει

Εσύ να λες σκίμπους, ὄχι κράββατος.

Ἦρξαντό τινες ἐμπτύειν αὐτῶ

Ἐμπτύει να μη λες ποτέ ἀλλά καταπτύει.

Στα χρόνια ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τη γέννηση του Χριστοῦ ἐμφανίζεται μια μορφή τεχνητῆς διγλωσσίας μέσω της τάσης του να ἀξιολογεῖται η ἀρχαῖα γλώσσα ως "καλή" και η ομιλούμενη (η κοινή) ως "κακή". Ὁ ἀττικιστὲς γραμματικοὶ και ρητοροδιδάσκαλοι διδάσκουν ὅτι δεν πρέπει να ἀφήνουμε τη γλώσσα να ἐξελισσεται και ὅτι η κοινή -**ὄχι μόνο στην προφορικὴ της μορφή ἀλλὰ και ως λογοτεχνικὴ γλώσσα**- πρέπει να ἐξοβελιστεῖ, ἐπειδὴ εἶναι προϊόν ἀγνοίας, ἐκφυλλισμού και χυδαιότητος. Ὁ ἀττικισμὸς κορυφώνεται κατὰ τον 1ο-3ο αἰ. μ.Χ. Ονομάστηκε ἐτσι, γιατί υποστήριζε την ἐπιστροφή στην ἀττικὴ διάλεκτο εἰς βάρος της παγιωμένης ἐλληνιστικῆς κοινῆς. Ὁ Φρύνιχος γράφει χαρακτηριστικὰ στον πρόλογο του ἀττικιστικοῦ λεξικοῦ του ὅτι "ὅποιος θέλει να μιλά ἀρχαίως και δοκίμως (=ὅπως μιλούσαν οι ἀρχαῖοι και δόκιμα, δηλ. ὅπως πρέπει), να τηρεῖ τα ἐξῆς: . . . Ἰκεσία· και τοῦτον ἀδόκιμον, ἰκετεία δέ.

Ἡ γέννηση του ἀττικισμού δεν εἶναι τυχαία τη συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο κατὰ την οποία οι ἐλληνικὲς πόλεις-κράτη καθὼς και το μεγαλύτερο τμήμα της ἐπικράτειας των ἐλληνιστικῶν βασιλείων ἀνήκουν πια στους Ρωμαίους. Σημαντικὸ ρόλο ἐπαιξε η προθυμία των τελευταίων να ἐπιτρέψουν στις σημαντικότερες ἐλληνικὲς πόλεις να διατηρήσουν μια περιορισμένη ἀυτονομία, στο πλαίσιο της

⁴⁶ Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ο Φρύνιχος δε σχολιάζει τη γλώσσα της Καινῆς Διαθήκης - πιθανότατα ἀγνοοῦσε ἐντελῶς την ὑπαρξή της - ἀλλὰ τα λάθη που ἔκαναν οι μαθητὲς του στη λογοτεχνικὴ θεματογραφία τους.

οποίας η διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας δημιουργούσε την ψευδαίσθηση της επιβίωσης της δόξας του παρελθόντος. Κατά το 2ο αι. μ.Χ. μια σειρά αυτοκρατόρων δείχνουν έμπρακτα το φιλελληνισμό τους και στα πλαίσια της γενικότερης οικονομικής ανάκαμψης γίνονται πολλά κοινωφελή έργα στις ελληνόφωνες περιοχές και παρατηρείται μια ολοένα και μεγαλύτερη ελληνική συμμετοχή σε διοικητικές θέσεις. Οι Έλληνες γρήγορα αντιλήφθηκαν ότι η σύνδεση του παρελθόντος τους με το ρωμαϊκό παρόν θα τους πρόσφερε ένα γρήγορο δρόμο προς τον πλούτο και τα προνόμια. Έτσι το ελληνιστικό εκπαιδευτικό σύστημα αρχίζει να απαιτεί ολοένα και περισσότερο τη μελέτη και τη μίμηση των κλασικών συγγραφέων, καθώς πιστευόταν ότι ο πολύτιμος δεσμός με το κλασικό παρελθόν μπορούσε να διασφαλιστεί καλύτερα με τη χρήση της αττικής διαλέκτου στην οποία γράφτηκαν τα κλασικά αριστουργήματα αυτού του παρελθόντος. Έτσι, ενώ η γραπτή ελληνιστική κοινή μπορούσε να γίνει αποδεκτή ως η γλώσσα των εμπορικών συναλλαγών, η έκφραση υψηλότερων μορφών του ελληνικού πολιτισμού απαιτούσε κάτι περισσότερο και αυτό το "κάτι" μόνο η αττική, η ενσάρκωση της "καθαρότερης" μορφής γλώσσας, μπορούσε να το δώσει.

Μέχρι τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ο αττικισμός έχει επιβληθεί καθολικά και οριστικά και δυστυχώς γίνεται ολοένα και πιο ακραίος: **ό,τι δε μαρτυρείται στην αττική γραμματεία, αναθεματίζεται ως λανθασμένο ή χυδαίο**. Η συντριπτική πλειοψηφία των μορφωμένων θεωρούσαν ότι η σύγχρονη τους γλώσσα είναι ουσιαστικά η αττική, μόνο που δεν είχαν καταφέρει να αποτρέψουν τον εκφυλισμό της από το "χυδαίο" όχλο και την άγνοια. Στα πλαίσια αυτά αρχίζει να θεωρείται ως κάτι το ανώτερο και ως αποκλειστικό γνώρισμα ταξικής ταυτότητας η ικανότητα χειρισμού της κλασικής αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Όσον αφορά την εκπαίδευση οι ανθολόγοι καταρτίζουν τον κανόνα των αναγνωστέων συγγραφέων του σχολείου, ορίζοντας έτσι όχι μόνο τα αναγνωστικά γούστα των πεπαιδευμένων⁴⁷ αλλά και **και ό,τι έμελλε να σωθεί από τη φθορά για τις επόμενες γενεές**.

Η "αττικιστική διόρθωση" των κειμένων επιτυγχανόταν με δύο τρόπους: α. με τη συστηματική ανάγνωση και αποδελτίωση των πρότυπων συγγραφέων, και β. με την ακατάπαυστη αναδίφηση ειδικών ή αττικιστικών λεξικών, όπως οι *Αττικά Γλώσσα* του Απολλοδώρου του Αθηναίου ή το λεξικό του Φρύνιχου. Βασικό πρόβλημα ήταν ότι μεταξύ των των αττικιστών δεν υπήρχε συμφωνία σχετικά με το ποιοι ήταν οι "κλασικοί" συγγραφείς, με αποτέλεσμα να θεωρούνται ως "αττικά" όχι μόνο όσα μαρτυρούνταν στους αττικούς ρήτορες, τον Αριστοφάνη, το Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα κ.α. αλλά και όσα μας παραδίδονται και στον Ηρόδοτο και στον Όμηρο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα γλωσσικό όργανο το οποίο (τουλάχιστον λεξιλογικά) απείχε πάρα πολύ από την ελληνιστική κοινή.

Οι βασικές γλωσσικές προτιμήσεις του αττικισμού ήταν:

- στη μορφολογία: αποφυγή των ονοματικών και ρηματικών τύπων της κοινής, επανεισαγωγή των αττικόκλιτων (π.χ. του λεώς αντί του λαός και του νεώς αντί του ναός), του δυϊκού και του αττικού μέλλοντα,
- στη σύνταξη: επιστροφή στην ορθόδοξη αττική χρήση των απαρεμφατικών συντάξεων και των ρηματικών εγκλίσεων (κυρίως της ευκτικής), χρήση της δοτικής του χρόνου αντί της (αττικής!) γενικής,
- στο λεξιλόγιο: αγνοείται ο νεόκοπος λεξιλογικός πλούτος της κοινής, οπότε το πλοῖο ξαναγίνεται ναῦς και το χοῖρος ὄς.

⁴⁷ Ο Δίων Κάσσιος κάνει λόγο για "βιβλία που τα διαβάζουμε με στόχο να διαμορφώσουμε αττικιστικό ύφος".

Ο αττικισμός συνεχίστηκε τουλάχιστον ως το 1453. Η Εκκλησία στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες χρησιμοποιούσε την ομιλούμενη γλώσσα⁴⁸, αλλά, όταν κατά το 2ο αι. μ.Χ. αρχίζει η προσπάθεια να προσηλυτιστούν και οι μορφωμένοι ειδωλολάτρες, οι χριστιανοί συγγραφείς αρχίζουν να γράφουν σε μια αττικίζουσα γλώσσα, δηλ. υιοθετούν εκείνο το γλωσσικό όργανο που θα αντιμετωπιζόταν θετικά από τον καινούργιο στόχο τους. Η Καινή Διαθήκη μπορεί να είναι ο Λόγος του Θεού αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούσε γλωσσικό πρότυπο αποδεκτό από τους μορφωμένους ειδωλολάτρες. Έτσι, ιδιαίτερα από τον 4ο αι. π.Χ., όταν πια η Εκκλησία συμφιλώνεται με το κράτος, εξαττικίζεται εντελώς και εγκαταλείπει τη γλώσσα του λαού. Οι βυζαντινοί συγγραφείς γράφουν σε αρχαϊζουσα γλώσσα, π.χ. οι ιστορικοί Προκόπιος και Αγαθίας γράφουν τα ιστορικά τους έργα σε μια γλώσσα παρόμοια με αυτή του Θουκυδίδη και του Ηρόδοτου. Βέβαια, η γραπτή γλώσσα εμφανίζει σχετική ποικιλία ανάλογα και με την ελληνομάθεια του κάθε συγγραφέα. Γενικά, όμως, χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία στη φωνητική και από ανάμειξη της αττικίζουσας, της (αλεξανδρινής) κοινής και της εκκλησιαστικής γλώσσας. Με το πέρασμα των χρόνων κάνει ολοένα και μεγαλύτερες παραχωρήσεις στη γλώσσα του λαού και δέχεται λεξιλογικά λατινικά και ανατολικά στοιχεία, ενώ τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου παρουσιάζεται αρχαιότερη.

Οι συνέπειες του αττικισμού υπήρξαν σε όλα τα επίπεδα εξαιρετικά αρνητικές: κατάντησε την παιδεία να μην είναι τίποτ'άλλο από εκμάθηση (συχνότατα νεκρών) γραμματικών τύπων και κατάφερε να διχάσει για περισσότερα από 1500 χρόνια τον ελληνισμό, δημιουργώντας πλάι στο αμιγώς δημώδες ρεύμα και μια δεύτερη γραμματεία λόγια, η οποία ήταν και η επισήμως κατοχυρωμένη, καθώς για εκατονταετίες ολόκληρες αυτό που απέδιδε υψηλό μέρος στην κοινωνία και στη γραφειοκρατία, ήταν ο άνετος χειρισμός της αττικίζουσας γλώσσας. Η ζωντανή εξελισσόμενη γλώσσα του λαού, περιφρονούνταν από την πλειοψηφία όσων ήταν αρκετά εύποροι ώστε να έχουν σπουδάσει. Για τους ανθρώπους αυτούς η διαφορά που χώριζε την καθαρολόγα γλώσσα τους από τη γλώσσα του λαού, ήταν σημαντικότατο σύμβολο κοινωνικού, οικονομικού και φυλετικού γοήτρου⁴⁹. Επιπλέον, με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, κατασκευάστηκε για τις ανάγκες της διοίκησης και της εκπαίδευσης μια νεότερη εκδοχή του νεοαττικισμού, η καθαρεύουσα, που εξελίχθηκε σε ρυθμιστικό παράγοντα των γλωσσικών και εκπαιδευτικών πραγμάτων για τουλάχιστον 150 χρόνια. Η διγλωσσία που προέκυψε, σφράγισε την εθνική και πολιτική ζωή του τόπου και οδήγησε σε απίστευτες

⁴⁸ Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι οι πρώτοι Πατέρες της Εκκλησίας ήταν υπερήφανοι που γράφαν στην ελληνιστική κοινή και μάλιστα, στους αττικιστές (που την κορόιδευαν) απαντούσαν ότι η κοινή ήταν η μόνη γλώσσα που ήταν άξια να διαδίδει την αλήθεια του Θεού.

⁴⁹ κάτι λογικό σε μια κοινωνία όπως η ελληνιστική όπου αυτό που έδινε σε κάποιον την ελληνική του ταυτότητα ήταν η συγκεκριμένου τύπου μόρφωση και ο τρόπος ζωής και όχι η φυλετική καταγωγή. Επιπλέον, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι το ζήτημα της παιδείας των λαϊκών στρωμάτων ελάχιστα απασχολούσε τον ελληνιστικό, ρωμαϊκό και βυζαντινό κόσμο, κάτι που σήμαινε ότι το ζήτημα της μορφής της γλώσσας έμπαινε με τελειώς διαφορετικούς όρους απ'ό,τι στη σύγχρονη εποχή, με την έννοια ότι στον ελληνιστικό κόσμο ο βασικός πρακτικός στόχος της μόρφωσης ήταν η επαγγελματική ή κοινωνική άνοδος ή η διατήρηση ενός υψηλού κοινωνικού στάτους κβο, οπότε έτσι κι αλλιώς γινόταν αποδεκτό ότι ο μορφωμένος έπρεπε να είναι χειριστής εκείνης της γλωσσικής μορφής που θεωρούταν "καλή" από την κυρίαρχη τάξη. Αντίθετα, τον 20ο αι., όταν η κυρίαρχη αστική τάξη του νεοελληνικού κράτους θεωρεί σημαντική την ανάπτυξη της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης στα πλαίσια της εκσυγχρονιστικής εκβιομηχάνησης, τότε προωθείται η (μη αρχαϊζουσα) δημοτική, επειδή είναι εύκολη στη χρήση από τις κατώτερες τάξεις από τις οποίες προέρχεται η πλειοψηφία των μαθητών των τεχνικών σχολών, και άρα καταλληλότερη σε σχέση με την (αρχαϊζουσα) καθαρεύουσα.

δαισθηματικές και διώξεις των οπαδών της δημοτικιστικής παράταξης. Η επίσημη λήξη του αττικισμού έγινε νομοθετικά το 1976 με την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας για όλες τις χρήσεις.

Αυτό που οπωσδήποτε θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας είναι ότι οι αξιολογήσεις του τύπου "καλή" (=κατάλληλη) και "κακή" (=ακατάλληλη) γλώσσα θα πρέπει να σχετίζονται μόνο με την προσαρμογή της γλώσσας σε διαφορετικές περιστάσεις επικοινωνίας (π.χ. ευγένεια, ιεραρχικές σχέσεις κτλ.). Κάτι τέτοιο δεν έγινε, όταν την περίοδο της κοινής **οι ιστορικές συνθήκες** οδήγησαν στην υπερτίμηση και **τεχνητή** συντήρηση μιας αρχαιότερης μορφής της γλώσσας δυστυχώς εις βάρος της ζωντανής γλώσσας (κοινής). Τέτοιου είδους φαινόμενα συνδέονται με την αντίληψη της γλωσσικής αλλαγής ως φθοράς και εμφανίζονται σε συνθήκες κρίσης που γεννούν τη νοσταλγία για ένα "ένδοξο" παρελθόν - όχι μόνο γλωσσικό αλλά και πολιτικό και κοινωνικό. Έτσι γεννήθηκε το κίνημα του αττικισμού στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και το κίνημα του καθαρευουσιανισμού στα μέσα του 19ου αι. Φυσικά, κανένα τους δεν κατόρθωσε να σταματήσει την εξέλιξη της ζωντανής γλώσσας.

11. Η ΑΕ και οι επαφές της με άλλες γλώσσες

Η επαφή της ελληνικής με άλλες γλώσσες προσλαμβάνει δύο μορφές: α) αμφιγλωσσία (βλ. 11.1, 11.3, 11.7), και β) γεωγραφική γειτνίαση (βλ. 11.1, 11.2, 11.4-7).

11.1 Ελληνική και σημιτικές γλώσσες

Ήδη από τα πρώτα κείμενα της ελληνικής γλώσσας (τα κείμενα της γραμμικής Β, που χρονολογούνται στον 14ο-13ο αιώνα π.Χ.) βρίσκουμε λέξεις που είναι δάνειες από τους παλιούς ανατολικούς πολιτισμούς της Μεσογείου με τους οποίους είχαν εμπορικές επαφές οι Μυκηναίοι. Έτσι στα κείμενα της γραμμικής Β βρίσκουμε τις λέξεις *ku-mi-no=κύμινον*, *ku-ru-so=χρυσός*, *ki-to=χιτών*. Όλες αυτές είναι δάνεια από σημιτικές γλώσσες που μιλιούνταν στην Ανατολή. Σε υστερότερα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (Ομηρος, Σαπφώ, Ηρόδοτος κ.ά.) βρίσκουμε και άλλες λέξεις σημιτικής προέλευσης, αρκετές από τις οποίες χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα: *κρόκος*, *σάκκος*⁵⁰, *κάδος*, *μύρρα*, *μνᾶ*⁵¹, *ἀρραβών*⁵². Ο χριστιανισμός, που ξεκίνησε από μια περιοχή (την Ιουδαία) όπου μιλιούνταν σημιτικές γλώσσες (εβραϊκά, αραμαϊκά), θα προσθέσει στην ελληνική και άλλα δάνεια: *Σάββατον*, *ἀμὴν*, *Πάσχα* κ.ά.

Η επαφή λοιπόν της αρχαίας ελληνικής με τις σημιτικές γλώσσες αρχίζει σε μια πολύ πρώιμη εποχή, όπως δείχνουν τα κείμενα της γραμμικής Β. Και αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι σημιτικές γλώσσες μιλούσαν παλιοί πολιτισμοί της Ανατολής από τους οποίους οι Έλληνες (ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια) άντλησαν γνώσεις και προϊόντα. Και μαζί με τις γνώσεις και τα προϊόντα πέρασαν στην ελληνική και τα σημιτικά δάνεια. Ας μην ξεχνάμε, και μιλήσαμε γι' αυτό, ότι το ελληνικό αλφάβητο είναι δανεισμένο από τους Φοίνικες, έναν σημιτικό λαό της ανατολικής Μεσογείου. Όλες σχεδόν οι λέξεις (εκτός από το *ἔψιλον*, το *ὄμικρον*, το *ὕψιλον* και το *ὠμέγα*)

⁵⁰ Αρχικά σήμαινε "χοντρό ύφασμα από κατσικίσιο μαλλί".

⁵¹ Προέρχεται από τη σημιτική ρίζα *mn* "αριθμός".

⁵² Αρχικά σήμαινε εγγύηση και πρωτοαπαντά σε ασσυριακές επιγραφές με τη μορφή *erubatu* "κινητό ενέχυρο".

που ονομάζουν τα γράμματα της αλφαβήτου (*άλφα, γάμα, δέλτα* κλπ.) είναι σημειτικές.

11.2 Ελληνική και φρυγική

Φρυγικό, πιθανότατα, δάνειο της αρχαίας ελληνικής είναι η λέξη *τάπη* 'χαλί' και το διαλεκτικό *γάλλος* "κριάρι με κρυσορχία" <φρυγ. *γάλλος* "ιερέας της Κυβέλης, ευνούχος".

11.3 Έλληνες και Ινδοί

Η Ινδία παραίταν μακριά από την Ελλάδα για να υπάρχουν άμεσες επαφές. Οι λέξεις *πέπερι* 'πιπέρι' και *όρυζα* 'ρύζι' είναι πιθανότατα δάνεια που άντλησε η ελληνική γλώσσα (με έμμεσες και όχι άμεσες επαφές) από τις γλώσσες της Ινδίας. Άμεσες επαφές της ελληνικής με τις γλώσσες της Ινδίας θα προκύψουν ύστερα από τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, που οδηγούν τους Έλληνες και την ελληνική γλώσσα μέχρι την Ινδία και το Αφγανιστάν. Εκεί ιδρύονται πόλεις, όπως η Αλεξάνδρεια της Αραχωσίας, η Αλεξάνδρεια του Ωξου (το σημερινό Άι Χανούμ στο Αφγανιστάν) και δημιουργούνται ινδοελληνικά βασίλεια, όπου χρησιμοποιείται η ελληνική γλώσσα. Αυτή η επαφή εισάγει στην ινδική γλώσσα ελληνικές λέξεις: *stratega* "στρατηγός", *khalina* "χαλινάρι", *mela* "μελάνι".

11.4 Έλληνες και Πέρσες

Οι επαφές της ελληνικής γλώσσας με τις ιρανικές γλώσσες ξεκινούν από νωρίς. Οι λέξεις *ρόδον* και *τόζον*, είναι πιθανότατα ιρανικής, δηλαδή περσικής, προέλευσης και εμφανίζονται ήδη στα μυκηναϊκά κείμενα. Η επαφή όμως γίνεται πιο εντατική στο διάστημα μεταξύ 6ου και 5ου αιώνα π.Χ., όταν οι Πέρσες καταλαμβάνουν ελληνοφώνες περιοχές (Μικρά Ασία) και εκστρατεύουν στην Ελλάδα. Λέξεις όπως *παράδεισος* (που σήμαινε "κήπος"), *μάγος*, *σατράπης*, *παρασάγγης* "περίπου 1500 μέτρα", *άγγαρος* "βασιλικός ταχυδρόμος" μπαίνουν στην ελληνική ως δάνεια από τα περσικά. Πολλά περσικά ονόματα, π.χ. *Ξέρξης*, *Δαρείος*, εμφανίζονται στις εξιστορήσεις της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών. Ενδιαφέρον μεταφραστικό δάνειο είναι το *χιλίαρχιος* <*hazara pati* "αρχηγός χιλίων ανδρών" Οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου εγκαθιστούν την ελληνική γλώσσα στην καρδιά της Περσικής Αυτοκρατορίας. Λέξεις ελληνικές, όπως π.χ. *dirham* "δραχμή" και *sim* "ασήμι" μπαίνουν στην περσική γλώσσα. Δάνεια σε άλλες ιρανικές γλώσσες είναι το σογδιανό *nwm* "νόμος", το χοτανικό *lakana* "λεκάνη" και το παστό *metsan* "χειρόμυλος". Περσικά δάνεια της ίδιας περιόδου είναι τα *μαργαρίτης*, *πιστάκιον*, *παμβακίς* "βαμβάκι", *μόσχος*.

11.5 Έλληνες και Άραβες

Οι πρώτες άμεσες επαφές κάποιας έκτασης μεταξύ Ελλήνων και Αράβων αρχίζουν, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου. Στο σημερινό Κουβέιτ ιδρύεται μάλιστα μια μικρή ελληνική πόλη που λεγόταν Ίκαρος. Από τα ελληνικά περνούν την εποχή αυτή στα αραβικά λέξεις, ορισμένες από τις οποίες επιζούν ως σήμερα: *qirtas* "χάρτης", *zawg* "ζευγός", *sima* "(ταφικό) μνημείο", *burug* "πύργος", *qars* "καραχαρίας", *qalam* "κάλαμος", *yaqin* "εικόνα", *balad* "παλάτι". Αραβικό δάνειο από την ίδια περίοδο είναι το *βερίκοκκον* <*berkuk*. Οι χαλίφες της Βαγδάτης θα ξεκινήσουν γύρω στον 8ο αιώνα μ.Χ. ένα μεγάλο πρόγραμμα μετάφρασης των ΑΕ φιλοσοφικών και επιστημονικών έργων στα αραβικά (οι σημαντικοί άραβες λόγιοι και επιστήμονες θα δανειστούν, προσαρμόζοντάς τες στη γλώσσα τους, τις λέξεις *φιλοσοφία* και *γραμματική*).

Ορισμένα μάλιστα ΑΕ φιλοσοφικά και επιστημονικά κείμενα σώζονται μόνο στις αραβικές μεταφράσεις τους. Σε ιστορικό επίπεδο δεν είναι τυχαίο ότι μέχρι τα μέσα του 8ου αι. η αντιπαλότητα μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων κορυφώνεται το 739 μ.Χ. (με εισβολή αραβικού στρατού μέχρι και το Βόσπορο) και ολοκληρώνεται με την ήττα των Αράβων στο Ακροηρόν και τη βυζαντινή ανάκτηση της Κύπρου το 747 μ.Χ., οπότε και αρχίζει η συνήθως ειρηνική συνύπαρξη και αλληλεπίδραση των δύο πολιτισμών. Αραβικά δάνεια στην ελληνική είναι το *αλαλούμ* <(επιφώνημα) *ulalum*, *γαζί* <*kazzy* "κέντημα με μεταξωτή κλωστή", γάιδαρος <*gaidar*, μσν. *αμιράλης* "ναύαρχος" <*amir a ali* "γενικός διοικητής", *δραγουμάνος* "μεταφραστής" <*targuman*.

11.6 Έλληνες και Ετρούσκοι

Οι Ετρούσκοι ήταν ένας λαός που αρχικά ζούσε στη σημερινή βόρεια Ιταλία έχοντας μεταναστεύσει από την Ανατολή μέσω θαλάσσης και μέχρι τον 7ο αι. π.Χ. είχαν επεκταθεί και σε ολόκληρη την κεντρική Ιταλία. Ήρθαν σε επαφή με τους Έλληνες γύρω στον 8ο αιώνα π.Χ., όταν δημιουργήθηκαν οι πρώτες ελληνικές εγκαταστάσεις στην περιοχή τους και από τότε αρχίζει και ο με αργό ρυθμό εξελληνισμός τους. Δανείστηκαν, μεταξύ άλλων, το αλφάβητο για να γράψουν τη γλώσσα τους, που ακόμα παραμένει σχεδόν ολότελα άγνωστη. Μπορεί ωστόσο να διακρίνει κανείς ελληνικά δάνεια: *Artumes* "Άρτεμις", *elaiua* "ελιά".

11.7 Έλληνες και Ρωμαίοι

Οι πρώτες επαφές των Ελλήνων με τους Ρωμαίους ξεκινούν πολύ νωρίς, με τις πρώτες εγκαταστάσεις (8ος–7ος αιώνας π.Χ.) ελλήνων αποίκων στην Ιταλία. Από αυτούς θα δανειστούν οι Ρωμαίοι το αλφάβητο για να γράψουν τη γλώσσα τους. Μέσα από αυτές τις πρώιμες επαφές θα περάσουν στα λατινικά πολλές ελληνικές λέξεις: *nauta* "ναύτης", *poeta* "ποιητής", *massa* "βόλος", *carta* "φύλλο χαρτί", *bracchium* "μπράτσο", *col(α)pus* "χτύπημα", . Θα περάσουν επίσης λέξεις από τη γλώσσα των τεχνών και των επιστημών: *grammaticus*, *architectura*, *chorus*, *mechanicus* "μηχανικός", *lyra*, *musica*. Καθώς ο χρόνος προχωρεί, οι Ρωμαίοι αποκτούν δύναμη και εμπλέκονται όλο και περισσότερο στα ελληνικά πράγματα, και τον 2ο αιώνα π.Χ. κατακτούν την Ελλάδα. Τότε αρχίζουν αμφίδρομες παρεμβολές μέσω της ισότιμης συνύπαρξης των ελληνικών και των λατινικών για περίπου 6 αιώνες (2ος αι. π.Χ.–5ος αι. μ.Χ.) την εποχή της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Η πολιτική υποταγή των Ελλήνων στους Ρωμαίους σημαίνει ταυτόχρονα και την πολιτιστική «υποταγή» των Ρωμαίων στον ελληνικό πολιτισμό. Με άλλα λόγια, οι Ρωμαίοι επηρεάζονται δραστικά και αντλούν από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία και τον ΑΕ πολιτισμό για να δημιουργήσουν το δικό τους μείγμα. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα μεταφραστικά δάνεια στο χώρο της γραμματικής ορολογίας, π.χ. *casus* "πτώση", *accentus* "τόνος".

Η υποταγή των Ελλήνων στους Ρωμαίους θα σημάνει μια σημαντική εισροή δανείων (όπως θα γίνει πολύ αργότερα με την οθωμανική κατάκτηση): *κουστωδία*, *καντήλα*, *τάβλα*, *κάστρο*, *παλάτι*, *πουλί*, *στράτα*, *καβαλικεύω*, *ήδικτον* "διάταγμα", διαλ. *καστρίζω* "ευνουχίζω" <*castrare* κ.ά.

Με την επικράτηση του χριστιανισμού η λατινική θα χρησιμοποιήσει ελληνικής καταγωγής λέξεις για να εκφράσει έννοιες που συνδέονται με τη νέα θρησκεία: *apostolus*, *ecclesia*.

12. Μεσαιωνική ελληνική (4ος-15ος αι μ.Χ.)

Αρχίζει κατ'άλλους το 330 μ.Χ. (μεταφορά της πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη) και κατ'άλλους τον 6ο αι. μ.Χ. (το 535 μ.Χ. ο Ιουστινιανός αναγνωρίζει την ελληνική ως επίσημη γλώσσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας). Η πρώτη περίοδος τελειώνει το 1100 και η δεύτερη το 1453 (ή το 1669).

12.1 Εισαγωγικά

Το 324 ο Κωνσταντίνος Α' νικά το Λικίνιο στη Χρυσούπολη και γίνεται ο μοναδικός ηγεμόνας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του, προστατεύει το χριστιανισμό, με συνέπεια η αποδοχή της νέας θρησκείας να αυξάνει ολοένα και περισσότερο ακόμα και στα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας⁵³. Η Κωνσταντινούπολη, από την ίδρυσή της το 330 μ.Χ., ήταν η καινούργια πρωτεύουσα που συνδεόταν όχι μόνο με το ρωμαϊκό πολιτισμό και το λατινικό κόσμο αλλά και με τη χριστιανική πίστη και γρήγορα εξελίχθηκε στο φυσικό και πνευματικό λίκνο του βυζαντινού κράτους. Το 395 μ.Χ. η διάσπαση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας σε Ανατολική και Δυτική είχε σημαντικές συνέπειες για την ελληνική γλώσσα. Στη Δύση η γνώση της ελληνικής παρακμάζει. Αντίθετα, Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία απλώνεται σε μια τεράστια γεωγραφική έκταση όπου κυριαρχεί η ελληνική γλώσσα, η οποία, όμως, τουλάχιστον μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ. δέχεται ισχυρή την επίδραση της λατινικής, που μέχρι το 534 μ.Χ. είναι η επίσημη γλώσσα του κράτους, όταν ο Ιουστινιανός δίνει εντολή να συνταχθούν στα ελληνικά οι *Νεαρές*, δηλ. τα συμπληρώματα ή οι αντικαταστάσεις της συνταγμένης στα λατινικά πρώιμης βυζαντινής νομοθεσίας. Από τότε η ελληνική θα συνεχίσει την πορεία της και ως το επίσημο γλωσσικό όργανο μιας μεγάλης ελληνόφωνης αυτοκρατορίας χωρίς να υπάρχουν οι ιστορικοί όροι της διάσπασης που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη της λατινικής μετά τη διάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁵⁴. Επιπλέον, η ελληνική υποστηρίχθηκε και από τα ισχυρά συναισθήματα συνέχειας με το παρελθόν, αφού η Βυζαντινή Αυτοκρατορία σε ολόκληρη την ιστορική της διαδρομή θα ακολουθήσει στις επίσημες μορφές λόγου (διοίκηση, εκπαίδευση, γραμματεία⁵⁵) την παράδοση του αττικισμού, κάτι που σημαίνει ότι χρησιμοποιούταν ένα είδος αρχαϊζουσας γλώσσας, που "κοιτά" προς την ένδοξη αττική διάλεκτο του 5ου αι. π.Χ. Η αίσθηση, λοιπόν, της γλωσσικής συνέχειας οφείλεται κυρίως στο ότι και η ελληνόφωνη βυζαντινή διοίκηση αλλά και η Εκκλησία υιοθέτησαν ως επίσημο όργανο έκφρασης αυτή την αρχαϊζουσα μορφή της ελληνικής. Οι ιστορικοί αυτοί όροι δε ήταν δυνατό να ευνοήσουν την ανάπτυξη αισθημάτων γλωσσικής διαφορετικότητας, τα οποία στην περίπτωση της Δύσης οδήγησαν τους ομιλητές των λατινογενών γλωσσικών μορφών να θεωρούν ότι μιλούν διαφορετικές γλώσσες και όχι απλώς διαλέκτους της λατινικής. Οι κάτοικοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας θεωρούσαν ότι οι γλωσσικές μορφές που

⁵³ Το 313 μ.Χ., όταν ο Κωνσταντίνος υπόγραψε μαζί με το Λικίνιο το διάταγμα του Μεδιολάνου, ο χριστιανισμός δεν ήταν πλειοψηφία ούτε καν στην Ανατολή, όπου βρίσκονταν και οι πολυπληθέστερες χριστιανικές κοινότητες.

⁵⁴ Όταν η λατινική έπαψε να είναι το όργανο μιας κεντρικής αυτοκρατορικής διοίκησης, αφού τη θέση τη θέση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παίρνουν πολλά μικρότερα βασίλεια, όπου η μίξη της λατινικής με τις γλώσσες αυτών των κρατών οδηγεί στην εμφάνιση μιας σειράς νέων (λατινογενών) γλωσσών, των νεολατινικών (ιταλική, ισπανική, γαλλική, πορτογαλική κ.ά.).

⁵⁵ δηλ. σε συγγράμματα φιλοσοφικά, ιστορικά, επιστημονικά αλλά και στη λογοτεχνία

χρησιμοποιούσαν⁵⁶, ήταν διάλεκτοι ή "ποικιλίες" της ελληνικής και όχι ξεχωριστές γλώσσες.

Δυστυχώς, η σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της αρχαϊζουσας γλώσσας στην Παιδεία, στις δημόσιες ομιλίες, στις θεολογικές συζητήσεις, στα γραπτά κείμενα του Βυζαντίου, μας δυσκολεύει στο να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της ομιλούμενης, καθημερινής γλώσσας⁵⁷. Εκτός από κάποιες εξαιρέσεις θα πρέπει να περιμένουμε περίπου μέχρι το 1100 για να συναντήσουμε λογοτεχνικά κείμενα γραμμένα σ'αυτήν. Πρόκειται για τα ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου και του Μιχαήλ Γλυκά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια μεγάλη αφήγηση σε ποιητική μορφή που χρονολογείται περίπου από το 1300, το *Χρονικό του Μορεώς*.

---

⁵⁶ και οι οποίες δεν ήταν, βέβαια, η αρχαϊζουσα ελληνική των αρχόντων, της Εκκλησίας και των μορφωμένων

⁵⁷ την οποία, βέβαια, χρησιμοποιούσαν και οι λόγιοι για υφολογικούς λόγους

12.2 Η λατινική επίδραση

Δάνεια:

- από την ομιλούμενη λαϊκή λατινική, π.χ. στάβλος<stabulum, τάβλα<tabla, πε(ν)τζιμέντον<impedimentum "εμπόδιο", α(κ)κουμπώ<accumbo, κάμαρα<camara, σκάλα<scala, άρματα<arma, σαγίττα<sagitta, κούπα<cupra, σκαμνί<scamnum, κουβέντα<conventus "συγκέντρωση",
- από τη γραπτή κλασική λατινική, π.χ. τιτουλάριος<titularius, καβάλλα<caballus "άλογο για μεταφορά αντικειμένων",

Τα περισσότερα δάνεια είναι στρατιωτικοί ή διοικητικοί όροι και κυρίως ουσιαστικά ή επίθετα, ενώ τα ρήματα είναι πολύ λίγα (π.χ. ακουμπώ, αππλικάρω/αππλικεύω<λατ. applicare) όπως και οι καταλήξεις, -arius (πρωτοσπαθάριος, περιβολάρης), -atus (γεμάτος, τρεχάτος), -ellum (κρικέλιν), -ensis (βουνήσιος), -pullus (αρχοντόπουλος), -torium (κλητώριον), -ura (κλεισούρα), -ina, π.χ. χορταρίνα "πωλήτρια χόρτων".

12.3 Χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής ελληνικής

12.3.1 1η περίοδος (4ος ή 6ος αι. - 1100)

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την ομιλούμενη γλώσσα είναι λίγα και προέρχονται σχεδόν μόνο από κείμενα τα οποία αντιπροσωπεύουν μια ασταθή ισορροπία ανάμεσα στο ιδανικό της καθαρολογίας και στην ομιλία του λαού [*Πασχάλιον χρονικόν* (628), *Χρονογραφικόν σύντομον* του Πατριάρχη Νικηφόρου (τέλη του 8ου αι.), *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (810-814), *Χρονικόν* του Γεωργίου του Μοναχού (περίπου 867), βίοι αγίων]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν: α) τα κείμενα από μερικές ρυθμικές επευφημίες με τις οποίες ο λαός χαιρετούσε - όχι πάντοτε φιλικά - τον αυτοκράτορα σε κάποιες επίσημες περιστάσεις [π.χ. *Πάλιν τον καύκον έπιες, πάλιν τον νουν απώλεκες* (7ος αι.)], και β) οι "πρωτοβουλγαρικές" επιγραφές, που είναι γραμμένες στα ελληνικά και στήθηκαν από διάφορους βούλγαρους αξιωματούχους στην επικράτεια του βουλγαρικού κράτους. Αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία για την προφορική γλώσσα της εποχής τους, επειδή γράφτηκαν από ελληνόφωνους που δεν είχαν μεγάλη επαφή με τη φιλολογική παράδοση και, συνεπώς, έγραφαν λίγο πολύ όπως μιλούσαν.

Οι λόγοι της εξαφάνισης των γραπτών πηγών της καθημερινής ομιλίας σχετίζονται με τις σλαβικές εισβολές του 6ου-7ου αι. και το τέλος της παγανιστικής παιδείας (το 529 κλείνει η Ακαδημία στην Αθήνα), που πρέπει να οδήγησαν σε υποχώρηση του πνευματικού επιπέδου. Με την αραβική κατάκτηση της Αιγύπτου το 642 παύει η παραγωγή εγγράφων στην ελληνική (οι ελληνόφωνοι αστοί της Αιγύπτου φαίνεται ότι είτε εγκατέλειψαν τη χώρα είτε συγχωνεύθηκαν με τον ντόπιο πληθυσμό). Έτσι, στο εξής η γραφή είναι πια υπόθεση σχεδόν μόνο των διοικητικών υπαλλήλων της Πόλης, οι οποίοι αττικίζουν.

Στο τέλος αυτής της περιόδου έχει ήδη διαμορφωθεί η ΝΕ⁵⁸. Η βυζαντινή αυτοκρατορία μετά την ήττα στο Ματζικέρτ το 1071 περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε ελληνόφωνες περιοχές. Επιπλέον, κατά τις Σταυροφορίες οι Έλληνες έρχονται σε άμεση επαφή με μια παιδεία η οποία, παράλληλα με τη λατινική, χρησιμοποιεί και τη δημόδη γλώσσα της στο έπος, στη λυρική ποίηση και στο μυθιστόρημα. Έτσι, λίγο νωρίτερα, προς το 12ο αι., αρχίζουν να γράφονται κάποια έργα σε απλή γλώσσα που πλησιάζει την καθομιλουμένη χωρίς φυσικά να

⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας σημερινός Έλληνας κατανοεί σε αρκετά μεγάλο βαθμό τη λαϊκή γλώσσα των μέσων του 12ου αι.

είναι απαλλαγμένη από αρχαϊκά στοιχεία (π.χ. *Αφού δε γέγονα καγώ γραμματικός τεχνίτης, επιθυμώ και το ψωμίν και του ψωμιού την μάνναν*)

12.3.1.1 Φωνολογία

1) εμφανίζεται η τάση να τονίζονται όλες οι πτώσεις όπου τονίζεται και η ονομαστική ενικού, π.χ. *των καντήλων*,

2) μέχρι το 10 αι. φωνηεντικό σύστημα αποτελείται από 6 φωνήεντα /a, e, i, o, u, ü⁵⁹/. Από το 10ο αι. το ü εξελίσσεται σε i,

3) συνίζηση των e, i+Φ>jΦ, π.χ. *φωλέα>φωλιά, καρδία>καρδιά*⁶⁰,

4) αποβολές φωνηέντων:

- αφαίρεση αρχικών άτονων φωνηέντων (π.χ. *οσπήτιον>σπίτι, ωσάν>σαν, εις τον>στον, ημέρα>μέρα, ολίγος>λίγος, οψάριον>ψάρι, αιγίδιον>γίδι*), κάτι που είχε σημαντικές συνέπειες όπως τη δημιουργία των αδύνατων τύπων της προσωπικής αντωνυμίας του γ' προσ. (*τον<ατόν*⁶¹*<αυτόν, την<αυτήν, το<αυτό*), εξαφάνιση της άτονης ρηματικής αύξησης (π.χ. *εφέρθηκα>φέρθηκα, εδώθηκα>δώθηκα, αίτησε, εδιοίκουν, αιχμαλώτευσεν*), δημιουργία των αρκτικών μορφημάτων *ξε-*, *ζανα-*, π.χ. *εξυπνώ>ξυπνώ, εξέκοσα>ξέκοσα*⁶², *εξαναπηδώ>ξαναπηδώ*,

- συγκοπή σε δευτερόκλιτα αρσ. και ουδ., π.χ. *κύριος>κύρις, παιδίον>παιδί*,

5) απλοποίηση των διπλών συμφώνων,

6) αφομοίωση σε συμφωνικά συμπλέγματα, π.χ. *πενθερός>*πεθθερός>πεθερός, πράγμα>*πράμμα>πράμα*,

7) αστάθεια του τελικού -ν, που άλλοτε προστίθεται σε τύπους που δεν το είχαν (π.χ. *οζύγαλαν* "τυρόγαλα") και άλλοτε χάνεται εκεί όπου υπήρχε παλιότερα, π.χ. *την ψυχή*. Βλ. όμως και Μορφολογία ν. 6 και 19.

12.3.1.2 Μορφολογία

1) μετάπλαση πολλών ουσιαστικών ή επιθέτων σε -εα, π.χ. *καρύα>καρέα* "καρυδιά", *βαρεία>βαρέα*,

2) οριστική απώλεια της δοτικής (το 10ο αι.), π.χ. *έδωκα Μαξίμου* αντί *έδωκα Μαξίμω*, *ηύξατο τον Θεόν* αντί *ηύξατο τω Θεώ*, *παράσχον Θεοδώρου* αντί *παράσχον Θεοδώρω*. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια περίοδο παρατηρείται έντονα η τάση οι προθέσεις που συντάσσονται με δοτική να αντικαθίστανται συνήθως από την *εις*+αιτιατική,

3) συγχώνευση της α' και της γ' κλίσης σε μια κοινή κλίση με ενικό κατά τα πρωτόκλιτα και πληθυντικό κατά τα τριτόκλιτα, π.χ. *πατήρ>πατέρας* (κατά το *ταμίας*), *ταμίαι>ταμίες* (κατά το *πατέρες*). Παράλληλες μεταβολές έγιναν και στα επίθετα, π.χ. *ασχήμων>άσχημος, ακριβής>ακριβός*. Επιπλέον, με αφετηρία τις ομόφωνες καταλήξεις -ων, -ον, η κλίση *γέρων-γέροντος-γέροντα* μετατρέπεται σε *γέρος-γέρου-γέρον*,

4) στο θηλ. οριστικό άρθρο τα *αι, τας* παραμερίζονται από τα *οι, τες* αντίστοιχα,

5) επέκταση του ίδιου φωνηέντος στις πλάγιες πτώσεις, π.χ. *πόρτας* αντί *πόρτης, ήττας* αντί *ήττης*,

⁵⁹ Έτσι προφέρονταν τα υ και οι, τα οποία συγχέονται στη γραφή, π.χ. *ποίλη, υκία*.

⁶⁰ Σε ΝΕ ιδιώματα διατηρούνται ασυνίζητοι τύποι όπως *κύθ. βασιλέας, ποντ. φωλέα, κύθ. ψωμία, ποντ. παντρεία*.

⁶¹ Ο συγκεκριμένος τύπος απαντά σε παπύρους της όψιμης αρχαιότητας και επιβιώνει και σε ΝΕ διαλέκτους.

⁶² Με βάση αυτόν τον αόριστο σχηματίστηκε ο ενεστώτας *ξεκόβω*.

6) το -ν γενικεύεται στις ευθείες πτώσεις όλων των ουδετέρων, π.χ. *δέρμαν*, *αμόνι(ν)*,

7) πολλά θηλ. σε -ος μεταπλάθονται σε αρσ. ή σε θηλ. σε -α ή -η, π.χ. *ο βάτος*, *ο πλάτανος*, *παρθένος*>*παρθένα*,

8) στις αντωνυμίες αντικαθίστανται: η *όδε* από την *αυτός*, η *αυτός* από την *ίδιος*, η *ος* από τις *όστις*, *τις*, *τον* (π.χ. *εκείνο το εφάγαμεν* "εκείνο που φάγαμε"),

9) αναδιαρθρώνεται το σύστημα των προσωπικών αντωνυμιών. Έτσι:

- κατά τα *εμέ*, *εμού*, *εμείς*, *εμάς* είπαν και *εσέ*, *εσού*, *εσείς*, *εσάς*,
- η *αυτός* χρησιμοποιείται για το γ' πρόσ. (και ολοένα και περισσότερο και ως δεικτική αντωνυμία αντί της *ούτος*),
- δημιουργούνται οι αδύνατοι τύποι των προσωπικών αντωνυμιών *με*, *μου*, *μας*, *σας*, *τον* κλπ.,
- *εμέ*>*εμέν*>*εμέναν*, *εσέ*>*εσέν*>*εσέναν*,
- πληθαίνουν οι κτητικές αντωνυμίες *μου*, *σου*, *του* κλπ.

10) κατάληξη -α για τα επιρρήματα, π.χ. *σοφά* (ΑΕ *σοφῶς*),

11) επέκταση της χρήσης του αριθμητικού *εις* ως αόριστου άρθρου,

12) παραλείπεται ή δηλώνεται λανθασμένα η αύξηση, π.χ. *αίτησε*, *επιτελέσθη*, *εδιοίκουν*

13) χάνεται ο μέσος αόριστος,

14) ο μέλλοντας δηλώνεται είτε με ενεστώτα οριστικής είτε με *έχω*+απρφ., π.χ. *τι μοι παρέχεις* "τι θα μου δώσεις", *ποιήσαι έχω* "θα κάνω",

15) ο ενεργητικός παρακειμένος συγχωνεύεται με τον αόριστο και προκύπτουν τύποι σε -κα, π.χ. *διάβηκα*,

16) ο μονολεκτικός παρακειμένος υποχωρεί ολοένα και περισσότερο⁶³ και εμφανίζεται ο περιφραστικός με *έχω*+μτχ. παθ. πρκ. (ο ενεργητικός) και με *είμαι*+μτχ. παθ. πρκ. (ο παθητικός), π.χ. *έχω λελυμένον*, *είμαι λελυμένον*,

17) χάνεται η ευκτική (τον 9ο αι.),

18) η μονολεκτική υποτακτική αρχίζει να υποχωρεί και κυριαρχεί ο περιφραστικός σχηματισμός με το *ίνα*+οριστ., π.χ. *ίνα βαστάζουσιν*,

19) γενικεύεται σε όλα τα γ' πρόσωπα του ενικού των παρελθοντικών χρόνων το -ν, το οποίο στην ΑΕ ήταν απλώς ευφωνικό, π.χ. *έφαγεν*, *εφόρειν*,

20) νέοι τύποι για το γ' πληθ.: -ουν αντί -ούσι, -αν αντί -ον, π.χ. *επιτηδεύσουν* "θα επινοήσουν", *κατήλθαν*,

21) χρησιμοποιούνται συχνότερα οι καταλήξεις -νω (π.χ. *δένω* αντί *δέω*, *περνάω* αντί *περάω*, *φορτώνει*), -εύω (π.χ. *γυρεύω*), -άζω (π.χ. *κουράζω*), -σιμον (π.χ. *δέξιμον*), -μα (π.χ. *μετάστημα*), -ισσα (π.χ. *εκκλησιάρχισσα*), -(ι)τζι(ν), π.χ. *σταυρίτζιν*, *προαστίτζιν*.

12.3.1.3 Σύνταξη

Γίνεται ακόμα πιο παρατακτικότερη και αναλυτικότερη. Οι προθέσεις και συντάσσονται ολοένα και πιο συχνά με αιτιατική, π.χ. *εκ το ιμάτων* "από το ρούχο". Τέλος, εμφανίζονται τα μόρια *ας* και *να* και η πρόθεση *με* (<*μετά*>).

12.3.2 2η περίοδος (1100-1453)

Την εποχή αυτή συμβαίνουν γεγονότα που θα ασκήσουν σημαντικότερη επίδραση στην ελληνική γλώσσα: κατάληψη της Μ. Ασίας από τους Σελτζούκους Τούρκους,

⁶³ Τη σύγχυση μεταξύ μονολεκτικού παρακειμένου και αορίστου μαρτυρούν ψευδοαναδιπλασιασμοί όπως *κεκτισμένος* ή τα συχνά γ' πληθυντικά σε -αν, π.χ. *πέπραχαν*.

Φραγκοκρατία, διακοπή της βυζαντινής διοικητικής και εκκλησιαστικής λόγιας παράδοσης, υποβάθμιση της παιδείας. Συνέπεια όλων αυτών είναι η εισορή πολλών δανείων (όχι πια λατινικών αλλά γαλλικών, ιταλικών, βενετσιάνικων, σλαβικών, τουρκικών) καθώς και το ξεθάρρεμα της ζωντανής γλώσσας, που αρχίζει να εμφανίζεται σε κείμενα του 12ου αι. (Προδρομικά ποιήματα και ποιήματα του Μ. Γλυκά).

Θα πρέπει να τονιστεί ότι **ούτε στο φωνολογικό ούτε στο μορφολογικό σύστημα παρατηρούνται πολλές ή μεγάλες αλλαγές.**

12.3.2.1 Φωνολογία

1) Τροποποιούνται συμφωνικά συμπλέγματα σύμφωνα με τον κανόνα "στιγμικό+στιγμικό ή εξακολουθητικό+εξακολουθητικό > εξακολουθητικό+στιγμικό"⁶⁴ (π.χ. νύχτα, εφτά, αστένεια). Αναλυτικά έχουμε:

κτ	>	χτ
χθ	>	χτ
πτ	>	φτ
φθ	>	φτ
σθ	>	στ
σχ	>	σκ

2) το 15ο αι. έχουμε την εξαφάνιση του τελικού -ν (εκτός αν ακολουθεί λέξη που αρχίζει από φωνήεν ή στιγμιαίο σύμφωνο) στην κεντρική περιοχή του ελληνόγλωσσου κόσμου. Αντίθετα σε διαλέκτους όπως της Κύπρου, των Δωδεκανήσων και της νότιας Ιταλίας επιβιώνει, π.χ. κυπρ. *ξερίν* [*<κηρί(ο)ν*], *πολλύν*, *εξέβην*.

12.3.2.2 Μορφολογία

1) με την εξαφάνιση του τελικού -ν η κλίση του ονόματος παρουσιάζει δύο πτωτικούς τύπους στον ενικό αριθμό: αρσ. ονομ. -ας, γεν. αιτ. -α, ενώ θηλ. ονομ., αιτ. -α, γεν. -ας. Μόνο τα αρσενικά σε -ος έχουν τρεις τύπους: -ος, -ου, -ο,

2) όλα τα επίθετα γίνονται τρικατάληκτα, π.χ. *εύμορφος*, -η, -ο,

3) εμφανίζεται στη γραπτή βυζαντινή γλώσσα η αναφορική αντωνυμία ο οποίος (πβ. ιταλ. *il quale*) και στην ομιλούμενη η (ο)που (<οπού<όπου),

4) η υποτακτική σχηματίζεται περιφραστικά με το να (<ινά<ίνα), π.χ. *να γεμίση*. Συχνά χρησιμοποιείται με σημασία μέλλοντα.

5) στο μέλλοντα η περίφραση *έχω+απρφ.* χρησιμοποιείται ολοένα και σπανιότερα και αντικαθίσταται από τις *έχω+υποτ.*, *θέλω+απρφ.*, *θέ(λω) να+υποτ.*, π.χ. *θέλω πει*, *θέ(λω) να δώσω*,

6) ο υπερσυντέλικος σχηματίζεται με το *είχα+απρφ.* (π.χ. *είχασιν συμβουλευτεί*, *είχεν χάσει*, *είχαν πάρειν*), οπότε κατ'αναλογία και ο παρακείμενος σχηματίζεται με το *έχω+απρφ. αορ.*, π.χ. *έχει ελθεί*,

7) συνεχίζεται η υποχώρηση του απαρεμφάτου,

8) στον παθητικό αόριστο η κατάληξη -θηκα παραμέρισε εντελώς τη -θην και το -κ- πέρασε σε όλους τους τύπους, π.χ. *εβάθηκα*,

9) στα ρήματα τα τονιζόμενα στη λήγουσα τα -άω και -έω κατέληξαν σε κοινή κλίση, π.χ. *φοβούμαι*, *φοβάσαι*, *φοβάται*,

⁶⁴ Εξαιρείται το σφ.

10) χρησιμοποιούνται συχνότερα οι καταλήξεις -σις (π.χ. μοίρασις "μοιρασιά"), -ισσα (αρχόντισσα), -πουλον (παιδόπουλον), -άτος (αμυγδαλάτος "με μέγεθος αμύγδαλου", γεμάτος), -ούτι (π.χ. μουχρούτιν) , -ούτσικος (π.χ. ξενούτσικος), -ικος (π.χ. βλάχικος), -ίτσι(ον), π.χ. αφρατίτσιν, -νω [π.χ. πανθάνω (κατ'επίδραση του μανθάνω), κερνώ με βάση τον αόριστο κέρ-ασα), -άζω, -ίζω, -εύω.

12.3.2.3 Σύνταξη

1) **όλες πια** οι προθέσεις συντάσσονται με αιτιατική, π.χ. από τον όρθρον "από τη χαραυγή", από το άλογον, εκ τόν φόβον, με τον ρόι, με το βουκέντριν, με λύπην, απάνω τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να χαθούν διάφορες σημασιολογικές διακρίσεις που δηλώνονταν μέσω της σύνταξης των προθέσεων με διαφορετικές πτώσεις, π.χ. μετά+γεν. "μαζί με", μετά+αιτ. "μετά από". Έτσι, αυξάνονται οι σύνθετες προθέσεις, π.χ. όταν το μετά+αιτ. αρχίζει να σημαίνει "μαζί με" η παλαιότερη σημασία του δηλώνεται με το ύστερα από,

2) αχρηστεύονται οι προθέσεις ανά, επί, περί, προ, συν, υπέρ, υπό.

12.3.2.4 Λεξιλόγιο

1) άγουρος, αγόριν<ΑΕ άωρος, ακομή, ακόμη<ΑΕ άκμήν, χάνω<ΑΕ χάω "ρίχνω στο χάος",

2) λαβώνω, αρκουδίζω, λογομαχώ, στραγαλοσταφίδες, πεντάρφανος, κοντασφίκτουρος, καρικοκουκουνάρια, λυσομοάμουδον, λυκοκακαυλιάζω, μεσονέφριν, αγγελοσουσουμιάστος, φτωχολογία, ηλιογεννημένος, ποθοακαταδούλωτος, ερημότοπος, παμπλούμιστος, κοκκινομάγουλος, καρδιοφλόγιστος, κλωθογυρίζω, ευτυχοτυχία, πικροδυστυχία, καρδιογνώστης.

3) δάνεια:

- βενετσιάνικα: καπετάνιος<capetanio, αρμάδα<armada,
- γαλλικά: ρόι, μισίρ "κύριος"<monsieur, τσάμπρα<chambre "δωμάτιο, θάλαμος",
- ιταλικά: φισκίνα "πισίνα", σίγουρος<sicuro,
- σλαβικά: σανός<seno, γουστέρα "σαύρα"<gušter,
- τουρκικά: σεντούκι<seduk, ντουγρού<dogru, κουσούρι<kusur,
- αραβικά: μουχρούτι<mahrut "ποτήρι κωνικού σχήματος",
- αρβανίτικα: μπέσα<besl, βλάμησ "αδερφοποιτός, φίλος"<vlam

12.4 Τοπικές ποικιλίες της ΜΕ και εμφάνιση των διαλέκτων της ΝΕ

Με την απόσπαση περιφερειακών επαρχιών από το βυζαντινό κράτος (Ν. Ιταλία, Καππαδοκία, Πόντος, Κύπρος) τα ιδιώματα αυτών των περιοχών ακολούθησαν χωριστή εξέλιξη. Επιπλέον, στον ελλαδικό χώρο φαίνεται ότι η κοινή της Κων/πόλης δε διατηρήθηκε ενιαία και αδιάσπαστη, επειδή και μιλιόταν σε μεγάλη έκταση και της έλειπε μια πρότυπη κανονιστική γραπτή γλώσσα. Φυσικά, δε θα πρέπει να αγνοήσουμε και τη σημασία της εισόδου και εγκατάστασης σλαβόφωνων πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο (6ος και 7ος αι.), κάτι που προκάλεσε μετακινήσεις ελληνόφωνων πληθυσμών σε ορεινότερες (δηλ. πιο απομονωμένες και άρα "καταλληλότερες" για τη διατήρηση αρχαϊσμών) περιοχές. Κάτι τέτοιο συνέβη, π.χ., με τους ομιλητές της Τσακωνικής. Παρόμοιες μετακινήσεις πληθυσμών θα πρέπει να υποθέσουμε ότι έγιναν (είτε για πολιτικούς είτε για οικονομικούς λόγους) σε διάφορες περιόδους της ΝΕ.

Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα: α) άλλοτε να διατηρηθούν στοιχεία της προμεσαιωνικής γλώσσας και να μη διαδοθούν ή να μην παγιωθούν αρκετοί νεωτερισμοί της μεσαιωνικής ελληνικής, και β) άλλοτε να εμφανίζεται το ίδιο διαλεκτικό χαρακτηριστικό σε περιοχές που απέχουν πολύ ή μια από την άλλη, π.χ. η λεσβιακή (που είναι ένα βόρειο ιδίωμα) παρουσιάζει τα εξής κοινά χαρακτηριστικά με τις διαλέκτους της νότιας Ελλάδας: α) προσθήκη γ στην κατάληξη -εύω, π.χ. δλέβγου (απαντά και στις Εύβοια, Άνδρο και Τήνο), β) γ' πληθ. σε -ούσι και -άσι.

Τα στοιχεία που επιτρέπουν να θεωρούμε ότι το παραπάνω σχήμα περιγραφής της εμφάνισης των νεοελληνικών διαλέκτων (ουσιαστικά μετά τη Δ' Σταυροφορία), είναι το πιο κοντινό στην πραγματικότητα, είναι τα εξής:

- 1) διατήρηση της αρχαίας προφοράς του Υ ως υ, π.χ. κουμ. σου "εσύ", σούκα "σύκα", τσακ. ζούκο "μύτη" (<ΑΕ ρύγχος), γουναίκα,
- 2) διατήρηση της αρχαίας προφοράς του Η ως ε, π.χ. ποντ. νύφε,
- 3) ασυνίζητα ια και ea, π.χ. μαν. θρακονία "στάχτη", κολοφωτία, κοπρέα, ποντ. φωλέα,
- 4) διατήρηση του τελικού -ν, π.χ. κυπρ. βουνόν, δωδ. ξύλον, ποντ. πεγάδιν "πηγάδι",
- 5) διατήρηση των καταλήξεων -ουσι και -άσι, π.χ. κρητ. παίζουσι, επαίξασι,
- 6) διατήρηση (στην Κύπρο) του γ' εν. του είμαι ως ένι,

13. ΝΕ (από το 15ο αι. μ.Χ.)

Διακρίνουμε τις εξής περιόδους: 1) 1453-1821 (Τουρκοκρατία), 2) 19ος αι. (αιώνας του καθαρισμού), 20ος αι. (αιώνας του δημοτικισμού).

13.1 Τουρκοκρατία (1453-1821)

Μέχρι το 17ο αι. η πνευματική ζωή ελέγχεται πλήρως από την ορθόδοξη Εκκλησία και αυτό έχει ως αποτέλεσμα η "λαϊκή" παιδεία στη δημοτική γλώσσα να μην μπορέσει να περάσει στο γραπτό λόγο, κάτι λογικό, αν θυμηθούμε τη γλωσσική κατάσταση που επικρατεί στην ορθόδοξη Εκκλησία, η γλώσσα της οποίας είναι η αττικίζουσα των Πατέρων του 4ου αι. Από την άλλη πλευρά το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δε γνωρίζει ανάγνωση. Έτσι ερμηνεύεται η ύπαρξη ελάχιστων γραπτών πηγών που να μας ενημερώνουν για την καθομιλούμενη της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας.

Στην Κρήτη, που θα παραμείνει βενετική κτήση μέχρι το 1669, θα αναπτυχθεί μια λογοτεχνική παραγωγή που συνδέεται κυρίως με τα ονόματα του Γ. Χορτάτζη και του Β. Κορνάρου, του συγγραφέα του *Ερωτόκριτου*. Παρόμοια ισχύουν και για τα Επτάνησα. Η γλώσσα όλων αυτών των έργων είναι ένα μίγμα της κοινής ομιλούμενης γλώσσας (έτσι όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα μεγάλα κέντρα του Βυζαντίου), της αρχαϊζουσας και διαλεκτικών στοιχείων

Παραδείγματα:

- κρητ. *ίντα αντί τι*,
- ο Επτανήσιος Ι. Τριβώλης (1ο μισό του 16ου αι.) χρησιμοποιεί:
στο ίδιο ποίημα και το *λέων* και το *λεοντάρι* και το *λιοντάρι*,
για το γ' πληθ. πρτ. και αορ. και το *λόγιο -ασι* και το *δημώδες -αν*.

Τα κείμενα αυτά αποτελούν τις πιο αυθεντικές πηγές για την ομιλούμενη γλώσσα της περιόδου μέχρι το 17ο αι., γιατί **ούτε ένας στίχος τους δε συντέθηκε ως λόγια γλωσσική μορφή**⁶⁵.

Οι λόγοι που ευνόησαν τη συγγραφή τέτοιων έργων, είναι οι ίδιοι που οδήγησαν στη συγγραφή των ελληνικών ιπποτικών μυθιστορημάτων κατά την προηγούμενη περίοδο: οι Έλληνες επηρεάζονται από τη φράγκική λογοτεχνική παράδοση, στην οποία τα έργα γράφονταν στην καθομιλούμενη γλώσσα. Ουσιαστικά το μόνο που δανείζονται από το εξωτερικό (εκτός από τη γενική ιδέα ότι η ομιλούμενη μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη συγγραφή λογοτεχνικών έργων) είναι κάποια σχέδια πλοκής. Αυτά τα συνδυάζουν με τον τεράστιο πλούτο της ελληνικής προφορικής λαϊκής ποίησης. Έτσι, στην Κρήτη η ομιλούμενη γλώσσα αποκτά την αίγλη που της είχε αρνηθεί το Βυζάντιο.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι τον 16ο και 17ο αι. εμφανίζονται και οι πρώτες γραμματικές της ΝΕ γραμμένες από: το Ν. Σοφιανό (το πρώτο μισό του 16ου αι.), τον G. Germano το 1622 και τον S. Portius το 1632⁶⁶. Γενικά, από το 16ο αι. παρατηρείται μια κάποια στροφή προς την ζωντανή γλώσσα. Ως αιτίες θα μπορούσαμε να αναφέρουμε:

⁶⁵ Το ότι υπάρχουν λόγιες επιδράσεις είναι εντελώς φυσιολογικό, αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι συγγραφείς των κειμένων ήταν μορφωμένοι και γενικά ζούσαν σε ένα περιβάλλον όπου σε ορισμένες περιπτώσεις η χρήση της μη λαϊκής γλώσσας θεωρούταν καταλληλότερη.

⁶⁶ Η προσπάθειες των Ελλήνων γραμματικών να περιγράψουν την ομιλούμενη γλώσσα είχαν σταματήσει πολύ νωρίς, πριν από την ελληνοιστική εποχή. Όλα τα γραμματικά εγχειρίδια που γράφθηκαν από την εποχή του αττικισμού και μέχρι και την εποχή του Σοφιανού δεν είχαν να κάνουν με την περιγραφική ανάλυση της ομιλούμενης γλώσσας αλλά με τη διευκόλυνση της κατανόησης και της παραγωγής αρχαιοελληνικών κειμένων.

- την επίδραση ή επαφή με τη δυτική δημόδη λογοτεχνία
- την ανάγκη που ένιωθαν Ιταλοί ή Γάλλοι καθολικοί ιεραπόστολοι που δραστηριοποιούνταν προσηλυτιστικά στον ελλαδικό χώρο, να επικοινωνήσουν με ένα πληθυσμό ο οποίος δεν κατείχε ούτε την αρχαία ελληνική ούτε οποιαδήποτε αρχαϊζουσα μορφή ελληνικής⁶⁷,
- το "εθνικό" κίνητρο: όσο περνούσε ο καιρός, τόσο περισσότερο ωριμάζε η πεποίθηση ότι για να συσταθεί έθνος ελληνικό απαιτούνταν όχι μόνο πολιτικές ή στρατιωτικές ενέργειες αλλά και ο "φωτισμός" των υπόδουλων σε συνδυασμό με την επανένταξη της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς στη σύγχρονη πραγματικότητα. Για κάτι τέτοιο, φυσικά, ήταν απαραίτητη η ύπαρξη και κωδικοποίηση μιας ενιαίας γλώσσας και, συνεπώς, χρειαζόταν να γραφούν και γραμματικές⁶⁸.
Γράφει χαρακτηριστικά ο Σοφιανός (στα έργα *Παιδαγωγός* και *Γραμματική*):
η εδική μας ομιλία, η κοινή λέγω, . . . έχει . . . ευταξίαν και αρμονίαν και καλλωπισμόν . . . το ημέτερον γένος εξέπεσεν και ουδέ καν αναθυμάται την προκοπήν όπου είχαν οι πρόγονοί μας . . . αν ήθελαν διαβάσει και να γρικήσουν τα βιβλία όπου αφήκαν εκείνοι οι παλαιοί και ενάρετοι άνδρες εύκολα ήθελε διορθωθεί η παιδευσία.

Χαρακτηριστικά

13.1.1 Φωνολογία

- 1) εμφανίζονται νέες δίφθογγοι, π.χ. κελαηδώ, κοροίδο,
- 2) εξαιτίας της διγλωσσίας έχουμε τη συνύπαρξη δύο φωνολογικών συστημάτων, ενός λόγιου και ενός λαϊκού, με κύρια διαφορά στα συμφωνικά συμπλέγματα κτ-, -χθ- κλπ. της γραπτής γλώσσας αντιστοιχεί το -χτ- της προφορικής. Βλ. αναλυτικότερα στο παρακάτω πίνακα:

Γραπτή γλώσσα	Προφορική γλώσσα
κτ	χτ
χθ	χτ
πτ	φτ
φθ	φτ
σθ	στ
σχ	σκ

13.1.2 Μορφολογία

- 1) Υποχώρηση της γενικής ιδίως στον πληθυντικό, π.χ. σε ονόματα όπως βοσκοπούλα, παιδάκι,
- 2) τα επίθετα διατηρούν τον τόνο στην ίδια συλλαβή, σε αντίθεση με τα ουσιαστικά, που τονίζονται όπως και στην αρχαία ελληνική (**εφόσον, βέβαια, υπήρχαν και στην αρχαία ελληνική**),
- 3) περιορισμός της ποικιλίας του σχηματιστικού παραδείγματος: αρσ.: -ος, -ας, -ης, θηλ.: -α, -η, ουδ.: -ο, -ι,

⁶⁷ δηλ. δεν κατείχε καμία από τις γλωσσικές μορφές της ελληνικής τις οποίες μάθαιναν οι ιεραπόστολοι κατά τη διάρκεια των σπουδών τους

⁶⁸ Είναι χαρακτηριστικό (τού πώς συνδυάζονταν η 1η και η 3η αιτία) ότι ο Σοφιανός είχε κληθεί να γράψει σκηνές σε ομιλούμενη ελληνική στην κωμωδία του A. Ricci *I tre anni* (ίσως τότε να κατανόησε πλήρως τα προβλήματα κωδικοποίησης της ΝΕ). Στη συνέχεια έχοντας την πρόθεση "να υπερασπιστεί και να καλλιεργήσει" τη δημόδη ελληνική μεταφράζει το ενδιαφέρον και από παιδαγωγική άποψη *Περί παιδων αγωγής* του Πλούταρχου, και, τέλος, θα γράψει τη γραμματική του.

- 4) στο θηλυκό άρθρο το τις παραμερίζει το τες,
 5) συντακτικές εγκλίσεις αναλαμβάνουν τις λειτουργίες της από καιρό εξαφανασμένης μονολεκτικής ευκτικής, π.χ. Θέε μου, κι ας τον έβρισκα, θά έδενα,
 6) υποχωρεί ολοκληρωτικά η άτονη συλλαβική αύξηση,
 7) τάση για διατήρηση του σώματος της λέξης αμετάβλητου, π.χ. έ-βαλ-α, θα βάλ-ω, βάλ-θηκα, βαλ-μένος αντί έβαλον, βαλῶ, έβλήθην, βεβλημένος,
 8) καθιερώνεται ως μέλλοντας το θα+υποτ., π.χ. θα τρώγω,
 9) όσον αφορά τον παρακείμενο αποκρυσταλλώνεται (το 17ο αι.) το έχω+απρφ. αορ. και το έχω+μτχ. παθ. πρκ.,
 10) όσον αφορά τον υπερσυντέλικό αποκρυσταλλώνεται το είχα+απρφ. αορ. και το είχα+μτχ. παθ. πρκ.,
 11) συχνότερη χρήση των καταλήξεων -άδα, -ίτσι, -ίτσα, -ίτση⁶⁹ και δανεισμός των τουρκικών καταλήξεων -τζής (π.χ. καφετζής) και -λής, π.χ. θεριακλής.

13.1.3 Λεξιλόγιο

Περιορίζεται όσον αφορά έννοιες της παιδείας, της επιστήμης, του ανώτερου πολιτισμού. Πλουτίζεται σε έννοιες της καθημερινής ζωής, π.χ. γιδοπρόβατο. Δέχεται δάνεια, κυρίως ιταλικά (π.χ. κουμάντο<comando, βαρέλα<varella), βενετσιάνικα (π.χ. κατσαρόλα<casserola, καρέκλα<charegla), σλαβικά (π.χ. τσέλιγκας<tselnik "γενάρχης οικογένειας") και τουρκικά. Τα τελευταία στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ουσιαστικά ουδέτερα σε -ι (π.χ. τζάμι<cam, καρπούζι<karpuz, γιαούρτι<yogurt) και αρσενικά σε -ές (π.χ. κεφτές<köfte), -άς (π.χ. παράς<para), -ης π.χ. κατής<kadi. Το 17ο αι. αρχίζει η εισαγωγή λόγιων δανείων μέσω της ανάπτυξης της παιδείας και των μεταφράσεων. Τότε παρατηρούνται σημασιολογικοί ξενισμοί, π.χ. το έκφρασις, που αρχικά σήμαινε "περιγραφή" κατέληξε να σημαίνει "έκφραση" μέσω της επίδρασης του γαλλικού expression.

13.2 (Προ)επαναστατική περίοδος

Το 1830 ιδρύεται ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. Εκπληρώνεται έτσι ένα όραμα που καλλιεργήθηκε εντατικά τουλάχιστον από το 18ο αι. και, φυσικά, στα πλαίσια αυτά συζητιόταν με πάθος και το ποια γλωσσική μορφή θα έπρεπε να υιοθετήσει ο νέος ελληνισμός. Τρεις ήταν οι λύσεις που προτάθηκαν: αρχαΐζουσα, "διορθωμένη" ομιλούμενη γλώσσα και δημοτική⁷⁰.

13.2.1 Αρχαΐζουσα

Στο κεφ. 10 αναφερθήκαμε στον αττικισμό και είδαμε ότι η υποτίμηση της κοινής (της ομιλούμενης γλώσσας της εποχής) προέκυψε από τις τότε ιστορικές συνθήκες (κυρίως αυτές που οφείλονταν στη ρωμαϊκή κατάκτηση) και ότι οδήγησε στη νοσταλγία για ένα χαμένο γλωσσικό (και όχι μόνο) παράδεισο. Η νοσταλγία αυτή, η παράδοση του αττικισμού κυριάρχησε και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και

⁶⁹ Η κατάληξη έχει διατηρηθεί σε πολλά επώνυμα της ΚΝΕ, π.χ. Κυρίτσης.

⁷⁰ Στα χρόνια της Επανάστασης συνέρρευσε στην Πελοπόννησο Έλληνες από διάφορες περιοχές της Ελλάδας και, έτσι, διαμορφώθηκε εκεί μια κοινή βασισμένη στα πελοποννησιακά ιδιώματα αλλά και με αρκετά εφτανησιώτικα στοιχεία. Όταν το 1833 η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, η πελοποννησιακή κοινή κυριάρχησε ως γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας, χωρίς όμως και να καθιερωθεί ως κοινή γλώσσα του έθνους.

ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο με την τουρκική κατάκτηση, παίρνοντας, βέβαια, νέο περιεχόμενο, πράγμα λογικό, αφού και οι ιστορικές συνθήκες δεν ήταν ίδιες με αυτές της ελληνιστικής εποχής. Τα τουρκικά (κυρίως) δάνεια θεωρήθηκαν από πολλούς λόγιους του 18ου και κυρίως του 19ου αι. ως γλωσσικά αποτυπώματα του κατακτητή, που "χαλούσαν" την ομιλούμενη ελληνική, την έκαναν "γραικοβάρβαρη", κάτι που σήμαινε ότι η μόνη γλωσσική μορφή που "άξιζε" το όνομα της ελληνικής ήταν η αρχαίζουσα, που διατηρούσε τη συνέχεια με το ένδοξο γλωσσικό (και όχι μόνο) παρελθόν, ενώ από την άλλη πλευρά, οι αρχαϊστές έκαναν συχνά λόγο για πνευματικό και ηθικό ξεπεσμό που οφειλόταν στην απώλεια της αρχαίας ελληνικής. Επιπλέον, για τους μορφωμένους έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η αρχαίζουσα ήταν ένα σημαντικό επιχείρημα στο διάλογό τους με τους ισχυρούς ευρωπαίους θαυμαστές της ένδοξης ελληνικής αρχαιότητας. Η αρχαίζουσα ήταν η απόδειξη ότι οι ταπεινοί υπόδουλοι ελληνόφωνοι διέθεταν, εκτός από τη "χαλασμένη" ομιλούμενη, και μια άλλη γλώσσα την οποία τιμούσαν οι Ευρωπαίοι. Άξιζε, λοιπόν, οι τελευταίοι να ενδιαφερθούν για την υπόδουλη Ελλάδα (και συνακόλουθα για την απελευθέρωσή της), γιατί και οι Έλληνες ήταν Ευρωπαίοι, αφού η αρχαίζουσα γλώσσα τους συνέχιζε την αρχαία ελληνική γλώσσα στην οποία γράφτηκαν τα μεγάλα φιλοσοφικά, ιστορικά και λογοτεχνικά έργα, τα οποία συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στη διαμόρφωση του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού.

13.2.2 "Διορθωμένη" ομιλούμενη & καθαρεύουσα

Συνδέεται με το όνομα του Α. Κοραή, που - σε αντίθεση με τους οπαδούς της αρχαίζουσας - δεν "ξεγράφει" την ομιλούμενη γλώσσα αλλά προτείνει τη "διόρθωσή" ή τον "καλλωπισμό" της, δηλ.: α) τον "καθαρισμό" της από τα έντονα ιδιοματικά στοιχεία και τα τουρκικά (κυρίως) δάνεια (που θυμίζουν τη μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία), π.χ. κατής "δικαστής", μινίστρος⁷¹ "υπουργός", και β) τη (μόνο ενμέρει) επανεισαγωγή της αρχαίας γραμματικής, φωνητικής και λεξιλογίου. Παραδείγματα: το χτυπώ πρέπει να γίνει κτυπώ, το βγήκαν να γίνει εκβήκαν, το λάδι να γίνει ελάδιον, το μεσημέρι να γίνει μεσημέριον, το στον να γίνει εις τον, το -όμαστε να γίνει -όμεθα, το ζεστός να γίνει θερμός, το σπρώχνω να γίνει ωθώ.

Από την πρόταση του Κοραή θα γεννηθεί η καθαρεύουσα, που θα κυριαρχήσει ως επίσημη μορφή γλώσσας μέχρι το 1976. Προκειμένου να εκφράσει έννοιες της σύγχρονης εποχής, η καθαρεύουσα θα χρησιμοποιήσει πλήθος δανείων από άλλες γλώσσες (κυρίως τα γαλλικά) καθώς και λέξεις αρχαιοελληνικής προέλευσης, π.χ. εξουσία αντί για το τουρ. ντοβλέτι ή το ιταλ. γκουβέρνο, πλοίαρχος αντί καπετάνιος.

13.3.3 Η δημοτική

Υποστηρίχθηκε από λόγιους του 18ου-19ου αι. όπως ο Ι. Μοισιόδακας, ο Δ. Καταρτζής, ο Α. Χριστόπουλος και ο Ι. Βηλαράς. Θεωρούσαν ότι μόνο αν η ομιλούμενη γλώσσα υιοθετούταν ως εθνική, θα ήταν δυνατό να δημιουργηθεί ένα επιτυχημένο εκπαιδευτικό σύστημα. Για τους ανθρώπους αυτούς η ομιλούμενη δεν ήταν μια "χαλασμένη" ελληνική γλώσσα αλλά το **μόνο** γλωσσικό όργανο που θα μπορούσε να υπηρετήσει σωστά τις ανάγκες του νεοελληνικού κράτους. Έτσι, γράφουν τα έργα τους σε μια δημοτική με κάποιους αρχαϊσμούς και ιδιοματισμούς.

⁷¹ ιταλ.

Επιπλέον, προσπαθούν να τη συσχετίσουν με την αρχαία ελληνική και ενδιαφέρονται για ετυμολογικά και ορθογραφικά ζητήματα και, βέβαια, συντάσσουν και γραμματικές (ο Χριστόπουλος και ο Βηλαράς).

13.4 Μετεπαναστατική περίοδος

13.4.1 Εποχή του καθαρισμού

Καθιερώνεται ως επίσημη γλώσσα του κράτους η καθαρεύουσα, η οποία εξαρχαίζεται έντονα την περίοδο 1828-1890 (π.χ. το αν δεν μπορώ "εξελίσσεται" ως εξής: αν δεν ημπορώ - αν δεν δύναμαι - εάν δεν δύναμαι - εάν μη δύναμαι - εάν μη δύνωμαι). Ουσιαστικά πρόκειται για ένα γλωσσικό κατασκευάσμα χωρίς λεξιλογική και γραμματική ενότητα, π.χ. ο μέλοντας άλλοτε είναι μονολεκτικός, άλλοτε δηλώνεται με θα+υποτ. ή άλλοτε με θέλω+απρφ. Είναι γεμάτη ξενισμούς (π.χ. εν πλήρει μεσημβρία<γαλλ. en plein midi), πολλές λέξεις αντικαθίστανται με άλλες προερχόμενες από παλαιότερες περιόδους της γλώσσας, (π.χ. το καπέλο από το πίλος), ενώ επανεισάγονται και αρχαίες λέξεις με νέες σημασίες, π.χ. πρύτανις (ΑΕ σημασία "ηγεμόνας, άρχοντας, διοικητής"). Επιπλέον, δημιουργούνται και νέες λέξεις με αρχαϊστικά στοιχεία, π.χ. καρυοθράστης, χρηματοκιβώτιο.

Ο βαθμιαίος εξαρχαϊσμός οδηγεί στο να είναι αναγκαία η άριστη γνώση της αρχαίας ελληνικής, προκειμένου να μπορεί κάποιος να χρησιμοποιεί σωστά την καθαρεύουσα. Έτσι, δημιουργείται μια κατάσταση τριγλωσσίας (τοπικά ιδιώματα, κοινή δημοτική, καθαρεύουσα).

Προς το τέλος του 19ου αι. η επίδραση των των Φαναριωτών (κατεξοχήν φορέων του καθαρισμού) στην πολιτική και πνευματική ζωή του τόπου παύει και διαμορφώνεται μια νέα αστική τάξη η οποία αναζητεί ένα καινούργιο γλωσσικό όργανο. Επιπλέον, μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864) η δημοτικίζουσα λογοτεχνία της πρώτης γίνεται ευρέως γνωστή στον κυρίως ελλαδικό χώρο και ασκεί μεγάλη επίδραση, ενώ εμφανίζεται ένας μεγάλος αριθμός ερευνητών που ενδιαφέρονται για τη λαογραφία και τις παραδόσεις του ελληνικού λαού. Όλοι αυτοί αντιμετωπίζουν τις νεοελληνικές διαλέκτους όχι ως προϊόντα παρακμής ή ως "χαλασμένες" γλωσσικές μορφές αλλά ως όργανα έκφρασης πολλών άξιων προς μελέτη πλευρών του εθνικού νεοελληνικού βίου.

13.4.2 Λίγα λόγια για το γλωσσικό ζήτημα

Αν θα θέλαμε να σκιαγραφήσουμε τη γλωσσική κατάσταση στην Ελλάδα του 19ου αι., θα καταλήγαμε σε μια σύνθετη εικόνα. Στις πόλεις και στα πεδινά μέρη σημαντικό μέρος (**αλλά όχι η πλειοψηφία**) του πληθυσμού δε μιλά την ελληνική αλλά την τουρκική, τα αρβανίτικα, την κουτσοβλαχική και διάφορες σλαβικές διαλέκτους. Όσον αφορά την ελληνική **δεν υπάρχει μία κοινή ομιλούμενη νεοελληνική γλώσσα** αλλά: α) η **υπερτοπική αλλά όχι εθνική** αρχαίζουσα των κληρικών και των μορφωμένων, β) τοπικές μορφές ομιλούμενης κοινής στην Πόλη, στη Σμύρνη, στην κεντρική Πελοπόννησο και στα Επτάνησα, και γ) οι διάλεκτοι.

Η 30ετία πριν από την Επανάσταση είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, καθώς τότε ξυπνάει η εθνική συνείδηση, ωριμάζει η ιδέα για απελευθέρωση και μάλιστα χωρίς ξενική βοήθεια, και γίνεται αισθητή η ανάγκη για μια πραγματική εθνική γλώσσα. Όλα αυτά σε συνδυασμό με τη διάδοση της τυπογραφίας και της παιδείας καθώς και την αύξηση των επαφών με το δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό, οδηγούν στο να τίθεται το ερώτημα ποια γλώσσα πρέπει να καλλιεργηθεί ως γραπτή. Η μεγάλη κατάτμηση των ομιλούμενων μορφών δημιουργούσε (πολλές φορές σοβαρά) προβλήματα

επικοινωνίας, όχι τόσο ανάμεσα σε ομιλητές γειτονικών διαλέκτων όσο μεταξύ ομιλητών διαλέκτων που χωρίζονταν από μεγάλη γεωγραφική απόσταση. Τέτοιου είδους δυσκολίες περιγράφονται με χαριτωμένο τρόπο στο θεατρικό έργο του Δ. Βυζάντιου *Βαβυλωνία* (1836), όπου πρωταγωνιστές είναι ομιλητές διαφόρων διαλέκτων (Επτανήσιος, Κρητικός, Ρουμελιώτης, Κύπριος, Ανατολίτης κ.ά.). Δημιουργούνται διάφορες αστείες ασυνεννοησίες και παρεξηγήσεις (π.χ. λόγω της διαφορετικής στην κρητική διάλεκτο σημασίας της λέξης κουράδι "πρόβατο").

Πάντως, φαίνεται ξεκάθαρα η ανάγκη που αντιμετώπιζε το νεοελληνικό κράτος της δεκαετίας του 1830 για μια κοινή ομιλούμενη γλώσσα. Δυστυχώς στο κράτος αυτό επικράτησε η καθαρεύουσα, η οποία μέχρι το 1917 χρησιμοποιούταν ακόμα και στο δημοτικό. Θα χρειαστούν (και) οι μακρόχρονοι αγώνες του δημοτικιστικού κινήματος, προκειμένου η δημοτική να αρχίσει σιγά σιγά να κερδίζει έδαφος (πρώτα στη λογοτεχνία) και, τελικά, να αναγνωριστεί επίσημα το 1976.

Όπως είπαμε και παραπάνω, στην καθαρεύουσα αντιπαράκειται η δημοτική, η οποία στα πρώτα στάδιά της διαμορφώνεται μέσα από τη συνάντηση από τη μια της κοινής ομιλούμενης που είχε αναπτυχθεί κατά τη βυζαντινή περίοδο στα μεγάλα κέντρα της αυτοκρατορίας, και από την άλλη της πελοποννησιακής διαλέκτου. Γιατί της πελοποννησιακής; **Γιατί** αυτή ήταν η διάλεκτος της περιοχής όπου εδραιώθηκε με επιτυχία η επανάσταση του 1821 και η οποία αποτέλεσε και τον πυρήνα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η δημοτική βασίστηκε στην πελοποννησιακή διάλεκτο για λόγους πρώτα απ'όλα ιστορικούς. Επιπλέον, όμως, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η συγκεκριμένη διάλεκτος έμοιαζε με την κοινή της βυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου ως προς το ότι και οι δύο τους απέφευγαν την αποβολή των άτονων φωνηέντων (κάτι που αποτελεί χαρακτηριστικό των βορείων ιδιωμάτων, π.χ. χέρ).

Η μεγάλη μορφή του δημοτικιστικού κινήματος στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου αι. ήταν ο γλωσσολόγος Γ. Ψυχάρης, που, βέβαια, **αναγνώριζε** ότι η δημοτική προκειμένου να γίνει η μόνη εθνική γλώσσα και να εκφράσει τις σύγχρονες ανάγκες, θα χρειαζόταν να κωδικοποιηθεί και να εμπλουτισθεί με νέους όρους που σε μεγάλο βαθμό θα μπορούσαν να προέλθουν από την αρχαία ελληνική και την καθαρεύουσα. Το 1888 στο μυθιστόρημά του *Το ταξίδι μου* εφαρμόζει τους θεωρητικούς του στόχους και προκαλεί πολλές αντιδράσεις λόγω της ακραίας του άποψης ότι τα νέα λεξιλογικά στοιχεία της δημοτικής θα έπρεπε να "διορθωθούν" προς την κατεύθυνση της δημοτικής, π.χ. το *περικεφαλαία* θα έπρεπε να γίνει *περκεφαλιά*, το *πρόχειρος* θα έπρεπε να γίνει *πρόχερος*, το *εκδικηθεί* θα έπρεπε να γίνει *ξεδικηθεί*. Όλα αυτά, όμως, είναι λιγότερο σημαντικά από τη μεγάλη θετική προσφορά του Ψυχάρη: με το κήρυγμά του εγκαινιάζει μια καινούργια εποχή στη γλωσσική και πνευματική πορεία του έθνους, αφού συμβάλλει τα μέγιστα στο να ενισχυθεί η τάση για τη χρήση της ομιλούμενης γλώσσας στον έντεχνο γραπτό λόγο.

Στις αρχές του 20ου αι. και μέχρι το 1917 έχουμε το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού με κυριότερους εκπροσώπους τους Δ. Γληνό, Α. Δελμούζο και Μ. Τριανταφυλλίδη. Έργο του τελευταίου είναι η *Νεοελληνική Γραμματική*, η πρώτη γραμματική της δημοτικής που εκδόθηκε επίσημα από το ελληνικό κράτος. Το 1910 ιδρύεται ο Εκπαιδευτικός Όμιλος με αίτημα την καθιέρωση της δημοτικής ως δημοτικής γλώσσας. Το γραμματικό του πρόγραμμα προτείνει ένα σύστημα δημοτικής (συντηρητικότερο από αυτό του Ψυχάρη) με φωνητική και μορφολογική ομοιογένεια (π.χ. **μόνο** έξω και όχι **και** έξω **και** όξω, **μόνο** αγαπούσα και όχι **και** αγαπούσα **και** αγάπαγα), αποφυγή ιδιωματικών και ποιητικών στοιχείων,

αποδοχή λόγιας επίδρασης στη φωνητική και τη μορφολογία (π.χ. πρόχειρος, ύποπτος, του προβλήματος). Επιπλέον, η ιστορική ορθογραφία ρυθμίζεται με τάσεις απλοποίησης (πολλές λέξεις ορθογραφούνται φωνητικά, π.χ. ροδάκινο αντί για ρωδάκινο).

Ο καθαρισμός αντιδρά έντονα κατά του δημοτικισμού. Πρωτοστατεί το Πανεπιστήμιο Αθηνών (με τη βοήθεια της Εκκλησίας). Προσπάθειες για μετάφραση του Ευαγγελίου (1901) και αρχαίων δραμάτων (1903) γεννούν σημαντική αντίδραση.

Το 1917 στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού αρχίζει να χρησιμοποιείται και να διδάσκεται η δημοτική, ενώ στην 5η και στην 6η η καθαρεύουσα. Η πολιτική και κοινωνική ζωή της εποχής ευνοεί την ανάπτυξη του δημοτικισμού, ο οποίος συμβαδίζει με το ενδιαφέρον για τη λαογραφία και τις λαϊκές μορφές τέχνης. Ταυτόχρονα ωριμάζει ακόμα περισσότερο η ιδέα να μελετηθεί επιστημονικά και να καλλιεργηθεί η νέα γλώσσα στη λογοτεχνία και την επιστήμη. Κυκλοφορούν μεταφράσεις, περιοδικά και το 1945 το πρώτο ιατρικό σύγγραμμα (από το Ν. Λούρο). Το 1976 η δημοτική καθιερώνεται ως επίσημη γλώσσα του νεοελληνικού κράτους, ενώ το 1982 παύει η διδασκαλία του πολυτονικού συστήματος.

Η κατάληξη της μακρόχρονης περιπέτειας που ουσιαστικά άρχισε πριν από περίπου 2300 χρόνια και **συνδέθηκε με σημαντικά ιστορικά γεγονότα** ήταν η σημερινή ΚΝΕ. Για έναν ομιλητή του 18ου αι. και του 19ου αι. η γλωσσική αυτή μορφή θα ακουγόταν παράξενα και σε αρκετές περιπτώσεις θα του ήταν ακατανόητη, π.χ. λαβωματιά/τραύμα, στοιχειό/στοιχείο, δουλειά/δουλεία, ντοβλέτι/κράτος (ή εξουσία), φιρμάνι/νόμος, ασκέρι/στρατός.

Οι περισσότερες από τις νέες λέξεις (κυρίως αυτές που αντικατέστησαν τις τουρκικές) υιοθετήθηκαν μέσω της καθαρεύουσας και, φυσικά, κανείς δεν αμφισβητεί τη συμβολή των οπαδών της καθαρεύουσας στον εμπλουτισμό του νεοελληνικού λεξιλογίου. **Αλλά** το όνειρο των καθαρευουσιάνων να "ντύσουν" την ομιλούμενη γλώσσα με αρχαιότροπη ενδυμασία δεν άντεξε στο χρόνο. Η καθαρεύουσα **ποτέ** δεν κατόρθωσε να εξελιχθεί σε ζωντανό γλωσσικό εργαλείο της καθημερινής ζωής.

13.4.3 Γιατί επικράτησε η δημοτική;

Γιατί η καθαρεύουσα (όπως και οι πρόγονοί της από την εποχή του αττικισμού και μετά) παρουσίαζε το εξής **βασικότατο** μειονέκτημα: ήταν μια μη ζωντανή γλώσσα, μια γλώσσα που δε χρησιμοποιούταν στην καθημερινή ομιλία και δεν ήταν η μητρική γλώσσα κανενός Έλληνα πολίτη. Αυτό είχε ως βασική συνέπεια να αρχίσει να γίνεται εμπόδιο στην κοινωνία και στις ανάγκες της, κυρίως όταν με τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, αυξήθηκε η ανάγκη σύγχρονης και αποτελεσματικής εκπαίδευσης σε ολόένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Φυσικά, η ανάγκη αυτή δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί με ένα γλωσσικό όργανο που δεν ήταν (ούτε επρόκειτο μελλοντικά να γίνει) η μητρική γλώσσα των μαθητών.

13.5 Χαρακτηριστικά του νεοελληνικού λεξιλογίου (και των νεοελληνικών διαλέκτων)

Περιλαμβάνει λέξεις:

1) με μορφολογική και σημασιολογική συνέχεια από την αρχαιότητα, π.χ. γράφω, άλλος, βλέπω,

2) που διατήρησαν τη σημασία τους αλλά τροποποιήθηκαν φωνολογικά ή μορφολογικά, π.χ. μέρα, ψηλός, δίνω, αυτός, αβγό (κυπρ. αβκό), συνάχι(<συνάγχη), παρατώ(<παραιτώ),

3) που διατήρησαν τη μορφολογία τους αλλά άλλαξαν σημασιολογικά, π.χ. μετάνοια (ΑΕ "μεταβολή γνώμης"), παράδεισος (ΑΕ "περίφρακτος κήπος Πέρση αξιωματούχου"), άγιος (ΑΕ "ιερός"), φτάνω (το ΑΕ φθάνω σήμαινε μόνο "έρχομαι" και όχι και "επαρκώ"), ποντ. αουτός(<ΑΕ αὐτός "ο ίδιος")

4) που άλλαξαν φωνολογικά ή μορφολογικά καθώς και σημασιολογικά, π.χ. ντρέπομαι(<ΑΕ ἐντρέπω "κάνω κάποιον να στρέψει τα νώτα, ντροπιάζω"), περιβόλι(<ελνστ. περιβόλιον "περίφρακτος χώρος" υποκορ. του ΑΕ περιβόλος), κρητ. ζυγώνω "πλησιάζω, κυνηγώ"(<ελνστ. ζυγῶ "συνδέω"<ΑΕ "υποτάσσω").

14 Σημασιολογική αλλαγή

Όπως και άλλες πλευρές ή μέρη του πολιτισμικού συστήματος μιας κοινωνίας (κοινωνική διάρθρωση, τέχνη, ήθη και έθιμα, τεχνολογία κλπ.), η γλώσσα εξελίσσεται και αλλάζει με ποικίλους ρυθμούς κατά τις περιοχές της (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη κλπ.) και κατά τις ιστορικές εποχές, προσαρμοζόμενη στις ιστορικές συνθήκες, τις ανάγκες επικοινωνίας κλπ. Οι αιτίες των αλλαγών είναι ποικίλες: νέες ανάγκες της ζωής, αναμειξίσεις και επιδράσεις πληθυσμών και γλωσσών, μικροδιαφορές στη γλώσσα των διαδοχικών γενεών, δομικοί μετασχηματισμοί (όπως, για παράδειγμα, οι αλλαγές στη λειτουργία των ΑΕ πτώσεων μετά την απώλεια της δοτικής). Οι αιτίες μπορούν να ενεργούν ταυτόχρονα ή σε επακολουθία: το ένα αποτέλεσμα οδηγεί σε άλλες αλλαγές και νέα αποτελέσματα.

Η πιο εμφανής αλλαγή σε ένα γλωσσικό σύστημα είναι η λεξιλογική. Αντίθετα από άλλες περιοχές της γλώσσας (φωνολογικές, μορφολογικές κλπ.), μπορούν οι ομιλητές και μέσα στη σύντομη ζωή τους να παρατηρήσουν τις αλλαγές στο λεξιλόγιο (π.χ. την αχρήστευση της λέξης *οκά* μετά την καθιέρωση του κιλού).

14.1 Μορφές και είδη σημασιακών αλλαγών

14.1.1 Αλλαγές περιεχομένου: Διαιρούνται σε:

1) περιορισμό (στένεμα της σημασίας): *πετεινός* 'πετάμενος' > *πετεινός* 'κόκορας', *ὄψαριον* = υποκοριστικό του *ὄψον* > *ψάρι*, *ὄρνις* 'πουλί' > *ὄρνιθα* 'κότα',

2) επέκταση (άπλωμα της σημασίας): *κάμνω* 'κουράζομαι' > *κάνω* 'κατασκευάζω',

3) αντικατάσταση σημασιολογικών χαρακτηριστικών (με περιορισμό και επέκταση): *ἐκκλησία* 'συνέλευση πολιτών' > περιορισμός: 'πιστών (χριστιανών)' + επέκταση: 'οικοδόμημα για πιστούς'.

14.1.2 Αλλαγές μορφής: Οι αλλαγές στη φωνητική μορφή μπορούν να οδηγήσουν σε σημασιακές αλλαγές και διαιρούνται σε:

1) επιβραχύνσεις: *πλατεία ὁδός* > *πλατεία*, *συκωτὸν ἤπαρ* > *συκῶτι*, *νεαρὸν ὕδωρ* > *νερό*, *αστυνομικός κλητήρας* > *αστυνομικός*,

2) επιμηκύνσεις: *ξεχνῶ* < *ξεχάνω* < *χάνω* < *χάος*,

3) αντικαταστάσεις: *ἵππος* > *άλογο*, *πηγνόν* > *πουλί*, *μέλας/λευκός* > *μαύρος/άσπρος*, *ὄστουν* > *κόκαλο*, *σελήνη* > *φεγγάρι*.

14.1.3 Αλλαγές στα αντικείμενα αναφοράς: Πρόκειται για αλλαγές που αφορούν τον κόσμο και την αντίληψή του και διαιρούνται σε:

1) νέες έννοιες: π.χ. *κιλό*

- 2) απώλεια εννοιών· π.χ. *οκά*
- 3) διχασμό εννοιών· π.χ. *καημένος/καμένος*
- 4) σύμπτωση εννοιών (συνωνυμοποίηση)· π.χ. παντζάρι (<τουρ. pancar) / κοκκινογούλι<κόκκινος+γούλι "λάχανο"

14.1.4 Αλλαγές στην αξιολόγηση: Οι αξιολογικές αλλαγές διαιρούνται σε:

- 1) βελτίωση σημασίας: *καημένος* 'δυστυχισμένος' > 'συμπαθής', *ντερμπεντέρης* "σωστός, χαρούμενος"<τουρ. *derbeder* "αλήτης"
- 2) χειροτέρευση σημασίας: *άγαθός* 'καλός'>'αφελής', *άχρηστος*'>'αισχρός', *γαμείν*'παντρεύομαι'>'συνουσιάζομαι', *αγκυλώνω*<άγκυλῶ "λυγίζω", *νταβατζής*<τουρ. *davaci* "συνήγορος"

14.1.5 Αλλαγές με σχήματα λόγου: Οι αλλαγές με ρητορικά σχήματα (κυρίως με λεκτικούς τρόπους) διαιρούνται σε:

1) μεταφορά (εικονικότητα): *πόδι τραπεζιού*, *ντερέκι*<τουρ. *derek* "κατάρτι κολόνα",

2) μετωνυμία: μια έννοια εκφράζεται με λέξη που δηλώνει άλλη έννοια, η οποία όμως έχει σχέση στενά με την πρώτη, π.χ. ο δημιουργός με το δημιούργημά του, το περιέχον με το περιεχόμενο, το αφηρημένο με το συγκεκριμένο, π.χ. "Όμηρος" αντί "ομηρικά ποιήματα", "Αθήνα" αντί "Αθηναίοι",

3) αντονομασία: αντί για ένα κύριο ή προσηγορικό όνομα χρησιμοποιείται κάποια συνώνυμη ή ισοδύναμη λέξη ή κάποια περίφραση, π.χ. «κροίσος» αντί «πλούσιος», «ο γέρος του Μοριά» αντί «ο Κολοκοτρώνης»,

4) συνεκδοχή: μια λέξη χρησιμοποιείται με τη στενότερη ή με την ευρύτερη σημασία της, δηλαδή το ένα αντί για τα πολλά, το μέρος αντί για το σύνολο ή αντίστροφα, η ύλη αντί για το αντικείμενο που έχει γίνει από αυτή και εκείνο που παράγει αντί για εκείνο που παράγεται από αυτό, π.χ. «Κάθε κλαδί και κλέφτης», κάθε δέντρο

5) .) κατεξοχήν: η σημασία της λέξης στενεύει και χρησιμοποιείται με μία μόνο, ορισμένη έννοια, π.χ. «Η Άλωση της Πόλης», της Κωνσταντινούπολης, αττ. *άστν* "Αθήνα",

6) ευφημισμός: αντικατάσταση μιας δυσοίωνης, απαγορευμένης ή γενικά αρνητικά φορτισμένης λέξης ή φράσης με μια άλλη που έχει εντελώς αντίθετη σημασία, π.χ. «Ειρηνικός Ωκεανός» αντί «τρικυμώδης», «γλυκάδι» αντί «ξίδι», «Ευμενίδες» αντί «Ερινύες» κτλ. *γλυκάδι* "ξίδι"<μσν. *γλυκάδιον*, υποκοριστικό του ΑΕ γλυκύς.

14.2 Αιτίες και παράγοντες

Έχουν προταθεί οι εξής αιτίες για τις σημασιακές αλλαγές:

1) η συγχρονική ποικιλία: πρβ. στην ΚΝΕ τις διαφοροποιήσεις των σημασιών και των φορτίσεων σε δημοτικές και λόγιες λέξεις όπως *οστά/κόκαλα*, *ενδύματα/ρούχα*, *σुकάτι/ήπαρ*, (*βαρύ*) *ύδωρ/νερό*, *οδός/δρόμος/στράτα* κλπ.

2) πολιτιστική αναφορά: *έκκλησία* 'συγκέντρωση πολιτών'>'συγκέντρωση και οίκημα λατρείας πιστών', *πένα*<ιταλ.<μεσαιων. λατ. *penna* 'φτερό'

3) συναισθηματικές αποχρώσεις: π.χ. το *τρώγω* 'ροκανίζω με τα δόντια, τραγανίζω' αντικατέστησε το *έσθίω* 'τρώω'

4) λαϊκή ετυμολογία: π.χ. *Ροδόλφος*>*Ροδόφιλος*· πρβ. *γυμνός*>*γδυμνός* (επίδραση του *γδύνω*).

14.4 Χρησιμότητα της εξέτασης των σημασιακών αλλαγών

Η έρευνα των σημασιακών αλλαγών (αλλά και των διατηρήσεων και σταθεροτήτων), όπως και η γενική εξέταση του λεξιλογίου, είναι χρήσιμη στις εξής περιοχές:

α) ιστορία. Η εξέταση των σημασιακών αλλαγών που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας από την (αποκαταστημένη) ινδοευρωπαϊκή ως τις σημερινές μορφές της (κοινή και διαλέκτους), δηλαδή κρητομυκηναϊκή ελληνική, ομηρική, αρχαία ελληνική (αττική και άλλες διάλεκτοι), ελληνιστική (κοινή, αττικιστική) και μεταγενέστερη, βυζαντινή, δημοτική και καθαρεύουσα, ΚΝΕ και διάλεκτοι, μπορεί να μας πληροφορήσει για τις επαφές Ελλήνων με ξένους λαούς και ξένες γλώσσες (συγγενείς και μη): Πολλές ανευμολόγητες λέξεις της ελληνικής μπορεί να προέρχονται από ξένες γλώσσες και μάλιστα νεκρές σήμερα (πρβ. προελληνικές λέξεις όπως *βασιλεύς*, *δάφνη*, *κιθάρα* κλπ.). Οι μεταναστεύσεις Ελλήνων έφεραν στην ελληνική των εκπατρισμένων μαζί με νέες λέξεις και νέες σημασίες. Εκτός από τα παλαιά δάνεια όπως *παράδεισος* από την αρχαία ιρανική, έχουμε την εισαγωγή εβραϊκών στοιχείων με τον χριστιανισμό: *χερουβείμ*, *Πάσχα*, *Μαρία*, *Μιχαήλ* κλπ. Εισάγονται επίσης λατινικά στοιχεία (*πόρτα*, *σπίτι*, *κάμαρα*, *πανί*, *βάρκα* κλπ.), ιταλικά (*καπετάνιος*, *καπέλο*, *ρόδα* κλπ.) και τουρκικά (διοικητικοί όροι κατά την οθωμανική κατοχή, όπως *βιλαέτι*, *μπέης* κλπ., λέξεις για έννοιες της καθημερινής ζωής, όπως για φαγητά κλπ.):

β) πολιτισμός. Η πολιτιστική ανάπτυξη (ΑΕ πολιτισμός: γραμματεία, σκέψη, κοινωνία κλπ.), οι πολιτιστικές επιδράσεις (θρησκεία, τεχνολογία κλπ.) φαίνονται μέσα από τις σημασιακές αλλαγές και τα δάνεια: α. αλλαγές στη σημασία ινδοευρωπαϊκών λέξεων, π.χ. *ξένος* (από ‘εχθρός’ > ‘φιλοξενούμενος’), *δίκη* (από ‘δείξη’ > ‘δίκαιο’), *λέγω* (από ‘μαζεύω’ > ‘αριθμώ/λέγω’), *ποιέω* (από ‘στρώνω/κτίζω’ > ‘κατασκευάζω’) κλπ.· β. λέξεις χωρίς ινδοευρωπαϊκή ετυμολογία είναι συνήθως προελληνικές, π.χ. *θάλασσα*, *έλαια* κλπ., *Αθήναι*, *Κόρινθος* κλπ.· γ. αλλαγές στη σημασία ΑΕ λέξεων με την εισαγωγή του χριστιανισμού: *έκκλησία* (από ‘συνέλευση πολιτών’ > ‘συνάθροιση πιστών, ναός’), *άγγελος* (από ‘αγγελιοφόρος’ > ‘θεϊκό ον’) κλπ.· δ. λέξεις από δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες: γαλλικές (πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, π.χ. *μπλούζα*, *ρεκλάμα*, *βάλς* κλπ.), αγγλικές (μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, π.χ. *τουρισμός*, *τράμ*, *χιούμορ* κλπ.).

γ) συγγένεια γλωσσών. Η ελληνική δείχνει και σήμερα την ινδοευρωπαϊκή φύση της και μέσω του βασικού λεξιλογίου της: διατήρηση όρων συγγένειας (*πατέρας*, *μητέρα*, *θυγατέρα* κλπ.), ζώα (*βόδι*), φυτά (*δέντρο*), *είμαι*, *φέρνω*, *νύχτα* κλπ.

15 Νεοελληνικές διάλεκτοι και ιδιώματα

Έχουν τις ρίζες τους στην αλεξανδρινή και μεσαιωνική κοινή, με εξαίρεση τα τσακωνικά, τα οποία αποτελούν συνέχεια της αρχαίας λακωνικής διαλέκτου. Γεννήθηκαν στο μεσαίωνα και μέχρι τις αρχές του 19ου αι. πήραν την οριστική τους μορφή.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε μερικές χαρακτηριστικές νεοελληνικές διαλέκτους, χαρακτηριστικές από την άποψη ότι διατηρούν διάφορους ενδιαφέροντες αρχαϊσμούς και εξελίξεις μέσω των οποίων μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη διαχρονία της ΝΕ.

15.1 Τσακωνική

Μιλιέται σε 10 χωριά της Κυνουρίας στην Πελοπόννησο και είναι η μοναδική νεοελληνική διάλεκτος που δεν κατάγεται από την ελληνιστική κοινή αλλά από την αρχαία λακωνική.

15.1.1 Αρχαϊσμοί:

Διατήρηση:

- 1) του δωρικού (και όχι μόνο) μακρόχρονου α, π.χ. α "η", αμέρα "ημέρα", αστραπά "αστραπή", μάτη "μητέρα", ναύτα "ναύτης",
- 2) της αρχαίας προφοράς του Υ ως υ, π.χ. σούκο "σύκο", γουναίκα "γυναίκα",
- 3) της τροπής του θ ($t^h > \theta$) σε s, π.χ. νέσου "νήθω", σηλυκό "θηλυκό", σέρος "καλοκαίρι",
- 4) του λακωνικού ρωτακισμού, π.χ. ταρ αμέρι "της ημέρας",
- 5) της λακωνικής αποβολής του μεσοφωνηεντικού s, π.χ. θα θύου "θα σφάζω",
- 6) ιχνών του F, π.χ. βάννε "αρνί",
- 7) της δωρικής τροπής του υγρού σε έρρινο πριν από t, π.χ. άντε "άρτος",
- 8) αποβολή του μεσοφωνηεντικού s, π.χ. ορούα,

15.1.2 Νεωτερισμοί:

- 1) αποσιώπηση του μεσοφωνηεντικού λ, π.χ. παρακαού "παρακαλώ",
- 2) αποσιώπηση του -ς στα πρωτόκλιτα αρσενικά, π.χ. νομία "βοσκός", μήνα "μήνας", κρέφτα "κλέφτης",
- 3) στένωση του ο σε υ, π.χ. καούρ "καλώς", κίνου "πίνω",
- 4) δρ, θρ, τρ > τσ, π.χ. άτσωπο "ά(ν)θρωπος", έρατσε "άροτρο", ατσέ "αδρός",
- 5) πι, τι > κι, π.χ. αγάκη "αγάπη", κυφλέ "τυφλός", κζουρέ "τυρί",
- 6) μι > νι, π.χ. ακόνη "ακόμη", νύγδαλε "αμύγδαλο",
- 7) ξ > τς, π.χ. τσερέ "ξηρός",
- 8) μεταπλασμός σε -ε των καταλήξεων των δευτερόκλιτων σε -ος και -ο, π.χ. άριστε "γεύμα", ατσέ "αδρός",
- 9) περιφραστικός σχηματισμός του ρήματος με μτχ+βοηθητικό ρήμα, π.χ. γράφουρ ένι "γράφω", γράφουρ έμα "έγραφα", έμι αού (θηλ. έμι αούα) "λαλώ", γραφούμενερ ένι "γράφομαι",
- 10) απλοποίηση των κλιτικών παραδειγμάτων των ονομάτων: τα περισσότερα έχουν έναν τύπο σε κάθε αριθμό, π.χ. ο/του/τον κρέφτα, οι, του, του κρέφτοι.

15.1.3 Λεξιλόγιο

βότσε=σταφύλι

έρι=διχόνοια

κούε=σκυλί

κάβα=ξύλα

ύω=νερό

να μόλει=να έρθει

15.2 Ποντιακή

15.2.1 Αρχαϊσμοί

1) Διατήρηση:

- α) της αρχαίας προφοράς του Η ως ε, π.χ. κλέφτες "κλέφτης", έγκα "έφερα", νύφε "νύφη",
- β) της αρχαίας προφοράς του Ω (ως ο) σε εκείνα τα περιβάλλοντα όπου στην ΚΝΕ τράπηκε σε ου, π.χ. ρωθώνι "ρουθούνι",

- γ) του τελικού -ν, π.χ. χωρίον, ξύλον, πόρταν,
 δ) των θηλυκών σε -ος, π.χ. η άλαλος, η έμορφος,
 στ) της γενικής ενικού σε -ος των ονομάτων σε -ον, π.χ. ο πάππον - τη πάππονος, ο Τούρκον - τη Τούρκονος (ή και τη Τουρκ),
 ε) της κατάληξης -ον της προστακτικής αορίστου, π.χ. κόψον "κόψε", φύγον "φύγε",
 στ) των μέσων ρημάτων σε -ούμαι, π.χ. ανακατούμαι "ανακατώνομαι", στεφανούμαι "στεφανώνομαι",
 ζ) του παθητικού αορίστου σε -θα (<αρχ. -θην), π.χ. κοιμήθη "κοιμήθηκε",
 η) της προστακτικής του παθητικού αορίστου σε -θετε (<αρχ. -θητι), π.χ. κοιμέθετε "κοιμήσου",
 θ) της άτονης συλλαβικής αύξησης, π.χ. εκλείσκουμες "κλεινόμασταν",
 2) ασυνίζητοι τύποι, π.χ. παιδίον, παιδία, παντρεία,
 3) ανέβασμα του τόνου των ουσιαστικών των κυρίων ονομάτων στην κλητική, π.χ. άδελφε "αδελφέ", Μάρια "Μαρία",
 4) χρήση του ας σε τελικές προτάσεις αντί του να (μαρτυρείται και στη μεσαιωνική ελληνική και στην υστεροβυζαντινή ΝΕ), π.χ. δος με ας φάγω "δώσε μου να φάω",
 5) ασύνδετη σύνταξη, π.χ. ας έρχουμαι τερών "ας έλθω να δω",
 6) έλλειψη διάκρισης εξακολουθητικού και στιγμιαίου μέλλοντα.

15.2.2 Νεωτερισμοί

- 1) συναίρεση του ια σε ανοιχτό δ, π.χ. δδβολον "διάβολος", κορίτζδ "κορίτσια",
- 2) συναίρεση του ιο σε φ, π.χ. κοράσφον "κορίτσι",
- 3) συχνή τροπή του φ σε ε, π.χ. ήλεν "ήλιος",
- 4) τροπή του ο σε φ μετά από έ, π.χ. Ρωμαίφς,
- 5) τροπή του χ σε παχύ σ (ι) πριν από ε και ι, π.χ. (αιρετώ "χαιρετώ", πα(ύς "παχύς", έ(ει "έχει",
 6) αφομοίωση του τ από το σ που προηγείται, π.χ. σο "στο",
- 7) επέκταση του τελικού -ν από την αιτιατική των αρσενικών στην ονομαστική (όταν το όνομα δεν είναι κατηγορούμενο), π.χ. ο λύκον "ο λύκος", ο καλόν άνθρωπον "ο καλός άνθρωπος (αλλά καλός άνθρωπος εν' "καλός άνθρωπος είναι)", ο χάρον "ο χάρος",
 8) σχηματισμός θηλυκών σε -εσσα και -αινα, π.χ. καλέσσα "καλή", ομορφέσσα "όμορφη", τρίταινα "τρίτη",
 9) κατάληξη υποκοριστικών -όπον, π.χ. αρνόπον "αρνάκι", παιδόπον "παιδάκι",
 10) σύνταξη των άγνωστων ουσιαστικών με ουδέτερα επίθετα, αντωνυμίες και άρθρα, π.χ. πέτρα πελεκημένον "πέτρα πελεκημένη", μεραχλήτικα τραγωδίας "ερωτικά τραγούδια", τα πολιτείας "οι πόλεις", αούτα τα ημέρας "αυτές τις μέρες",
 11) αποβολή του μεσοφωνηεντικού γ, π.χ. σπάουνταν "σφάζονται"
 12) γ' πλ. ενεστ. σε -ούνταν, π.χ. θάφκουνταν "θάβονται",
 13) σφ>σπ, π.χ. σπίγγω "σφίγγω",
 14) αποβολή του τ του συμπλέγματος στ στα εμπρόθετα άρθρα, π.χ. ση μάναν "στη μάνα",
 15) κατά την έγκλιση τονίζεται ακόμα και η πέμπτη συλλαβή από τη λήγουσα, π.χ. κρέμασον ατο

16) (συχνά) αναπτύσσεται και δεύτερος, αδυνατώτερος τόνος, π.χ. άνοστέσσα "άνοστη",

17) χρήση της άτονης συλλαβικής αύξησης και ως χρονικής, π.χ. εγάπεσα "αγάπησα",

18) ενεργ. πρτ. σε -(ι)να, π.χ. επαίρ(ι)να "έπαιρνα",

19) προθετικό α σε αντωνυμίες, π.χ. αούτος.

15.2.3 Λεξιλόγιο

απαρέμφατα: αποθανείναι, μαθειναι, κόφναι, ράφναι, χαρίσναι, αγαπεθίν, κοιμεθίν

βοτρύδιν "σταφύλι"

βρώμα "τροφή"

γνάθιν "μάγουλο"

δαπάννα "εφόδια"

εναύλιν "κήπος"

έταιρος "συνταξιδιώτης"

ιδέα "όψη"

ιχώριν "μυελός των οστών"

κράτος "δύναμη"

κώδιν "προβιά"

λιμός "πείνα"

μνοή "χνούδι"

μοθόπωρον "φθινόπωρο"

στούδιν "κόκαλο"

υλέε "δάσος"

ωβόν "αβγό"

ωτίν "αφτί"

ακροθίγγαστος "εύθικτος"

άοικος "έρημος"

ασινός "άβλαβος"

πελώριν "μεγάλος"

πένητος "φτωχός"

εμνέστα "θυμήθηκα"

ομνώ "ορκίζομαι"

φαλαφώ "ζητώ"

μέτρον "δικός μας", σέτρον "δικό σας", εκεινέτερον "δικό τους"

άναυα "χωρίς"

κι "δεν"

τιδέν "τίποτε"

15.3 Καππαδοκική

15.3.1 Αρχαϊσμοί⁷²

1) διατήρηση της αρχαίας προφοράς του Η ως ε, π.χ. εκκλεσσία "εκκλησία", μάθεμα "μάθημα", κοιμερώ "κοιμηθώ",

2) διατήρηση της αρχαίας προφοράς του Ω, π.χ. ρωθώνι "ρουθούνη",

3) ασυνίζητα -ία και -ίο, π.χ. καρδιά "καρδιά", μοχλίο "μοχλός",

⁷² απαντούν και στην Ποντιακή

15.3.2 Νεωτερισμοί

- 1) διφθογισμός του α σε αι, π.χ. πεγάδι "πηγάδι",
- 2) προληπτική αφομοίωση των φωνηέντων γειτονικών συλλαβών, π.χ. άνομος "άνεμος", όργανο "έργο", βολόν "βελόνα",
- 3) τροπή του άτονου ιε σε ε, π.χ. φτάλμε "μάτια",
- 4) τροπή του χ σε ς πριν από ι και ε, π.χ. ςέρι "χέρι", άψυρο "άχυρο",
- 5) τσιτακισμός, π.χ. τςερί "κερί", στςύλος "σκύλος",
- 6) αποβολή του μεσοφωνηεντικού λ, π.χ. κα "καλά", φσόντυος "σφόνδυλος",
- 7) επέκταση του πληθυντικού των δευτερόκλιτων στα πρωτόκλιτα, π.χ. κλέφτοι "κλέφτες",
- 8) αποβολή των άτονων ι και ου (ιδιώς των τελικών), π.χ. σπιτ "σπίτι" αλλά σπίτι μ "σπίτι μου",
- 9) σφ>φ, σ, φσ, π.χ. έφαξα "έσφαξα", σάλσα "σφάλιξα",
- 10) στον, στην>σον, σην,
- 11) περιορισμένη χρήση του άρθρου κυρίως στον τύπο το, τα, π.χ. τ άθρώπ "οι άνθρωποι", το διάβολος "ο διάβολος",
- 12) επέκταση των καταλήξεων των υποκοριστικών σε -ι και -ιου και στα ουσιαστικά σε -ος και στα πρώην περιτοσύλλαβα, π.χ. μυλιού "μύλου",
- 13) ενεργ. πρτ. των περισπωμένων σε -ανα, -ινα, π.χ. γέλανα "γελούσα", πορπάτινα "περπατούσα",

15.3.3 Λεξιλόγιο

ήωμα "μεγάλο καρφί"
 ιμάτι "φόρεμα"
 κλιβάνι "φούρνος"
 λαχτόρι "πετεινός"
 σίδι "ιτιά"
 ςοιρίδι "γουρούνι"
 στςεύος "αγγείο"
 φσόντυλος "λαιμός"
 φτάλμι "μάτι"
 κνίπος "ακριβός"
 κούφος "ελαφρός"
 λυκός "αλμυρός"
 χουωρός "κίτρινος"
 αρούμαι "θεραπεύομαι"
 γάζει "φέγγει"
 δάκνω "δαγκάνω"
 δρεύω "ποτίζω"
 κανεί "αρκεί"
 πνώνω "κοιμούμαι"
 σπουδάζω "βιάζομαι"
 χαλεπώνω "διπλώνω"
 έσου, πέσου "μέσα"
 στέρου "αργά"

15.4 Κατωϊταλική

15.4.1 Αρχαϊσμοί

- 1) (σποραδική) διατήρηση του δωρικού μακρού α (αντί η), π.χ. άσαμο "άσημος", λανό "πατητήρι
- 2) ασυνίζητα συμπλέγματα -ία, -έα, -έο κτλ., π.χ. καρδία, φωτία, πλέο "πλέον", αμυγδαλέα, κοιλία,
- 3) διατήρηση και επέκταση των διπλών συμφώνων, π.χ. γράμ-μα, σβήν-νω,
- 4) διατήρηση της αρχαίας προφοράς του Z ως dz, π.χ. χοράτζω "αγοράζω", σώτζω "σώζω",
- 5) κατάληξη του γ' πληθυντικού -ουσι, π.χ. έχουσι,
- 6) οι καταλήξεις του παρατατικού, π.χ. εγράφεσο "γραφόσουν", εγράφετο "γραφόταν", εγράφοντο "γράφονταν", εφαινέτο "φαινόταν",
- 7) κατάληξη της ενεργητικής προστακτικής του αορίστου -σο (<AE -σον), π.χ. αγάπησο "αγάπησε", φίλησο "φίλησε", πίστεψο "πίστεψε",
- 8) (περιορισμένη) διατήρηση των απαραιτήτων, π.χ. με κάννει πεθάνει "με κάνεις να πεθάνω", τέλουνε τζήσει "θα ζήσουν", σώτζω μιλήσει "μπορώ να μιλήσω",
- 9) διατήρηση της μετοχής του ενεργ. αορίστου, π.χ. κάμοντα

15.4.2 Νεωτερισμοί

- 1) προφορά των Γ και Δ ως g και d (ιταλική), π.χ. αγάπη, αμυγδαλέα, εγώ,
- 2) αποσιώπηση του τελικού -ς, π.χ. ο κόσμος, το κρέα, ο χειμώνας,
- 3) τροπή του μεσοφωνηεντικού λ σε ανακεκαμένο διπλό dđ, π.χ. ποdđύ "πολύ", Απρίdđης "Απρίλης",
- 4) τροπή του νθ σε ττ, π.χ. ρουβίττι "ρεβύθι", σπιττούdđα "σπιθούλα",
- 5) τσιτακισμός, π.χ. τσαι "και",
- 6) τροπή των κτ, χθ σε πτ, στ, π.χ. νύστα "νύχτα", εστά "7",
- 7) τροπή του σφ σε σπ, π.χ. σπάτσετε "σφάζετε",
- 8) τροπή των ξ και ψ και τσ, π.χ. τσύλο "ξύλο", ατσάρι "ψάρι", τσαλίδι "ψαλίδι".

15.4.3 Λεξιλόγιο

αγωγλέο "κουκουβάγια"
 αμπάρι "άλογο"
 άρτε "τόρα"
 βουθηλεία "αγελάδα"
 βούρβιθο "κοπριά βοδιού"
 γαμπρή "νύφη"
 διαφάυει "φέγει"
 καφτσέdđα "κοπέλα"
 κράμβα "κράμβη"
 λείμακο "γυμνοσάλιαγκας"
 μούνευρο "βούνευρο"
 οπλή "πατημασιά"
 ραχχουdđάω "ροχαλίζω"
 ρούα "ροδιά"
 σκάδι "ξερό σύκο"

στέα "κόκαλα"
 τίσπο "κανείς"
 τσουνάγκκα "συνάχι"
 χιμαίρα "νεαρή κατσικά"

15.5 Κατάταξη των ΝΕ ιδιωμάτων

Τα κριτήρια κατάταξης ποικίλουν. Πάντως, η πιο χτυπητή από τις διαχωριστικές γραμμές είναι αυτή που σχετίζεται με την εξέλιξη των άτονων φωνηέντων. Γίνεται έτσι διάκριση ανάμεσα σε βόρεια και νότια ιδιώματα.

Στα βόρεια τα άτονα *i* και *u* εκπίπτουν (και το σύμφωνο που προηγείται ενός πρωτογενούς άτονου μπορεί να ουρανώνεται, ενώ τα *e* και *o* κλείνουν σε *i* και *u* αντίστοιχα, π.χ. χιρέτσα "χαιρέτησα", μιστόπιτα "μουστόπιτα", σκώνω "σηκώνω", μισμέρ "μεσημέρι", παίδιφα "παίδεψα", σπιτ "σπίτι", πιρμέν "περιμένει", χερ "χέρι", χουράφ "χωράφι", φηγγάρι "φεγγάρι", γέρους "γέρος". Πολλές φορές τα *l* και *n* απομένουν στη λήγουσα τρέπονται σε ουρανικά, π.χ. ξικάρη "ξεκάνει", πγαίρη "πηγαίνει", ά(("άλλη",

Το φαινόμενο γίνεται ακόμα πιο κατανοητό, αν ρίξουμε μια ματιά στα σχήματα κλίσης:

άνθρουπους, ανθρώπ, άνθρουπου, άνθρουπ/ανθρώπ, ανθρώπου(ν), ανθρώψ.

μυτ, μυτς, μυτ, μύτις, μτω(ν), μύτις.

λείπου, λειψ, λειπ, λείπουμι(ν), λείπιτι, λείπν(ι).

Άλλα βασικά χαρακτηριστικά των βορείων ιδιωμάτων⁷³ είναι:

1) ουράνωση των *σ* και *ζ* (Ήπειρος, Μακεδονία, και Λέσβος και ενμέρει Θεσσαλία και στη Στερεά Ελλάδα), π.χ. ιψύ, βπιτ, δζακόβζα,

2) ατελής συνίζηση του *i* στο σύμπλεγμα *Σια*: τρέπεται σε ανοιχτό ημίφωνο *e* (διφθογγόποιηση με το *α*) (Μακεδονία, Θεσσαλία) π.χ. αχλαδέα,

3) *mb>b*, *nd>d*, *ng>g* στην ανατολική Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Λήμνο και Λέσβο,

4) κατά τη συνάντηση *ζ* και *μου* (κτητικού) στα όρια λέξεων αναπτύσσεται άλλοτε ένα *ου* κι άλλοτε ένα *ι*, ενώ του *ου* του *μου* αποβάλλεται, π.χ. πατέραζ-ουμ, πατέραζ-ιμ,

5) σε μερικά μέρη της Μακεδονίας το *θα* προφέρεται *δα*, π.χ. *δα* πάνου=*θα* πάω,

6) στη Μακεδονία σε τύπους αντωνυμιών αναπτύσσεται ένα *ν*, π.χ. άλλνους, όσνοι,

7) το αρσενικό άρθρο είναι: *ου* στην Ήπειρο, Στερά Ελλάδα, βόρεια Εύβοια, δυτική και κεντρική Μακεδονία, και Λήμνο, *ι* στη Θράκη, Λέσβο, Ίμβρο, Κυδωνίες και Λίβισι και Μάκρη Μ. Ασίας, Ημαθία, Σέρρες, Χαλκιδική, κεντρική Βουλγαρία, Τήνο, ανατολική Θεσσαλία,

8) κατάληξη υποκοριστικών: *-ουδ* στην κεντροανατολική Μακεδονία, Θράκη και Λήμνο (π.χ. πιδουδ "παιδάκι"), *-έλ* στη Λέσβο (π.χ. κουρτσέλ "κοριτσάκι") και *ουλ* στη δυτική Μακεδονία και Λάρισα, π.χ. πιδού(ι),

9) πολλά περισπώμενα ρήματα εμφανίζονται με το συνηρημένο τύπο τους στη Μακεδονία, π.χ. γυρνώ, προυχωρώ

⁷³ Δεν απαντούν όλα τους σε όλα τα βόρεια ιδιώματα αλλά τουλάχιστον στα κυριότερα.

Παραδείγματα κλίσης:

νοτιοανατολική Θράκη	Φιλιππούπολη	Μελένικο	Καστοριά, Κοζάνη	Νάουσα,	Αιτωλία, Θεσσαλία, Λοκρίδα, Σκόπελο	Ήπειρος
αγαπώ	αγαπώ	αγαπώ	αγαπώ		αγαπάου	
αγαπείς	αγαπάς	αγαπάς	αγαπάς		αγαπάς	
αγαπεί	αγαπά	αγαπά	αγαπάει		αγαπάει	
αγαπούμι	αγαπάμε	αγαπούμι	αγαπούμι		αγαπάμι	
αγαπείτι	αγαπάτι	αγαπάτι	αγαπάτι		αγαπάτι	
αγαπούν	αγαπάνι	αγαπούν	αγαπούν		αγαπούν(ι)	

10) κατάληξη ενεργητικού αορίστου -κα (Ήπειρος, Θράκη, Σκύρος, Καστοριά), π.χ. *έπιακα, εχτύπηκα*,

11) ρηματικοί τύποι με τόνο στην τέταρτη από τη λήγουσα συλλαβή (Αιτωλία, Θράκη, Λαγκαδάς, Θεσσαλία), *έφαγαμι "φάγαμε"*,

12) αντικατάσταση της γενικής από από+αιτ. (Θεσσαλία, Βόρειες Σποράδες, Μακεδονία, Θράκη), π.χ. *απ'τς λαγοί "των λαγών"*,

13) ρήματα που στην ΚΝΕ συντάσσονται με γενική προσωπικής αντωνυμίας, βόρεια του Πηνειού παίρνουν την αντωνυμία σε πτώση αιτιατική, π.χ. *σι κάνου "σου κάνω"*.

Ας δούμε και **μερικά άλλα ισόγλωσσα των ΝΕ ιδιωμάτων**:

1) διατήρηση του τελικού -ν (κυρίως στα ονόματα), π.χ. *κυπρ. κοντάριν, ποντ. χωρίον*,

2) άρρινη προφορά του b, d, g, π.χ. *κουβί "κουμπί"*,

3) η τροπή του χ σε ς πριν από ι και ε, π.χ. *ξέρι "χέρι", άξυρο "άχυρο"*,

4) διατήρηση της συλλαβικής ή και της χρονικής αύξησης, π.χ. *εδένετε "δένατε"*

5) έμμεσο αντικείμενο σε αιτιατική ρημάτων στα οποία και το άμεσο αντικείμενο είναι σε αιτιατική,

6) επίταξη της προσωπικής αντωνυμίας.

Το (3) απαντά στη Βιθυνία, στην Ιωνία, στη ν. Ιταλία, στην Κρήτη, στα Κύθηρα, στη Μάνη, στην Θράκη, στη Λέσβο, στη Λήμνο, στη Σαμοθράκη, στην Ίμβρο, στην αν. Στερεά, στην Θεσσαλία, στην αν. Μακεδονία και στα Επτάνησα.

Για το (4) ισχύουν τα εξής: α) πλήρης απώλεια της αύξησης: βόρ. Ελλάδα (πάνω από την Όθηρη), Στερεά Ελλάδα και τμήμα της Πελοποννήσου, β) διατήρηση της συλλαβικής: Επτάνησα, Κρήτη, νησιά του Αιγαίου [πλην αυτών του (γ)], αν. ακορογιάλια του Αιγαίου, Κύπρος, νότια Στερεά Ελλάδα, τμήμα της Πελοποννήσου, γ) διατήρηση της χρονικής αύξησης: Χίος, τμήμα των Κυκλάδων, Δωδεκάνησα.

Το (5) απαντά στον Πόντο, στην Καππαδοκία, στη Μακεδονία, στην αν. Ρωμυλία, στη Θράκη και στη Λήμνο και στην Πόλη.

Τα γνωρίσματα (1), (3) και (6) χαρακτηρίζουν τα ιδιώματα των Δωδεκανήσων και μερικών άλλων νησιών του Αιγαίου (Χίος, Ικαρία, Λέσβος, Νάξος), της Κύπρου και της Μ. Ασίας και βάσει αυτών μπορούμε να χωρίσουμε τις ελληνικές διαλέκτους σε ανατολικές και δυτικές (44ος μεσημβρινός). Δηλ. στα δυτικά ανήκουν τα πελοποννησιακά, τα στερεοελλαδίτικα, τα ηπειρώτικα, τα σαρακατσάνικα, τα αθηναϊκά, τα μεγαροαιγινήτικα, και τα ευβοϊτικά, τα εφτανησιώτικα, τα θεσσαλικά, τα θρακιώτικα, τα μακεδονίτικα, τα αιγαιοπελαγίτικα, τα κρητικά και τα κατωιταλιώτικα. Στα ανατολικά ανήκουν τα δωδεκανησιώτικα και τα ιδιώματα

μερικών άλλων νησιών του ανατολικού Αιγαίου, τα κυπριώτικα και τα μικρασιατικά ιδιώματα (καππαδοκικά, ποντιακά).

15.6 Κυπριακή

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της κυπριακής και θα εξηγήσουμε γιατί: Ας συγκρίνουμε την κυπριακή με κάποιες σκανδιναβικές γλώσσες, τη νορβηγική και τη δανική. Οι Νορβηγοί και οι Δανοί μπορούν ανετότατα να επικοινωνήσουν μεταξύ τους χωρίς ποτέ να έχουν διδαχθεί στο σχολία ο ένας τη γλώσσα του άλλου. Αισθάνονται, όμως, ότι μιλούν διαφορετικές γλώσσες και όχι διαλέκτους της ίδιας γλώσσας, επειδή η γλωσσική τους συνείδηση προσδιορίζεται από το γεγονός ότι ανήκουν σε διαφορετικά κράτη που το καθένα έχει ή, καλύτερα, πρέπει να έχει τη δική του "διαφορετική" γλώσσα.

Αντίθετα, στην περίπτωση του επίσης ανεξάρτητου κυπριακού κράτους η επίσημη γλώσσα είναι η ΚΝΕ και όχι η κυπριακή διάλεκτος, γιατί η γλωσσική συνείδηση των Κυπρίων καθορίζεται όχι τόσο από το γεγονός ότι ανήκουν σε κράτος διαφορετικό από την Ελληνική Δημοκρατία αλλά από την αίσθηση ότι αποτελούν τμήμα του ελληνικού έθνους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι Κύπριοι να θεωρούν ότι η κυπριακή δεν είναι μια ελληνογενής γλώσσα αλλά μια ελληνική διάλεκτος.

Το παραπάνω παράδειγμα μας δείχνει ότι η διάκριση γλώσσας και διαλέκτου συνηθέστατα καθορίζεται όχι με βάση γλωσσολογικά κριτήρια αλλά από το πώς ή τι νιώθουν οι ομιλητές (για τη γλώσσα ή τη διάλεκτό τους) με βάση τις διάφορες ιστορικές και πολιτισμικές "περιπέτειες".

Ας δούμε, τώρα και μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της κυπριακής διαλέκτου:

- 1) διατήρηση των διπλών συμφώνων, π.χ. βάλ-λει, πιάν-νω,
- 2) αποβολή των μεσοφωνηεντικών β, γ, δ, π.χ. λιβάν "λιβάδι", κάουρας "κάβουρας", τρωρίζω,
- 3) ρχ>ρχ, π.χ. έρκουμαι,
- 4) j>κj μετά από σύμφωνο, π.χ. δυο "δυο". Μετά από ρ έχουμε j>κ, π.χ. κονταρκά "κονταριά",
- 5) ργ>ρχ, π.χ. πύρκος "πύργος",
- 6) βγ>βκ, π.χ. βκαίνω,
- 7) βδ>βτ, π.χ. εβτομάδα "εβδομάδα",
- 8) γδ>γτ, π.χ. γτέρνω "γδέρνω",
- 9) διατήρηση του τελικού -ν, π.χ. βουνόν,
- 10) ουράνωση των σ και ζ, π.χ. ξέρι "χέρι"
- 11) εννά "θα",
- 12) προσ. αντωνυμία εγιώ, εγιώνη.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης Ν. Π., Ιστορία της ελληνικής γλώσσας, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 1995.
 Καψωμένος Σ., Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2003.
 Κοπιδάκης Μ. (επιμ.), Ιστορία της ελληνικής γλώσσας, εκδ. ΕΛΙΑ, Αθήνα 1999.
 Τριανταφυλλίδης Μ., Άπαντα 3, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 1993.
 Χόρροκς Τ., Ελληνικά, εκδ. Εστία, Αθήνα 2006.
 Χριστίδης Α.-Φ. (επιμ.), Ιστορία της ελληνικής γλώσσας, εκδ. ΚΕΓ&ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2001.
 Χριστίδης Α.-Φ., Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2005.
 Allen W. S., Vox Graeca, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2000.
 Beekes R. S. P., Εισαγωγή στη συγκριτική ΙΕ γλωσσολογία, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2004.
 Browning R., Η μεσαιωνική και ΝΕ γλώσσα, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986.
 Duhoux Y., Introduction aux dialects grecs anciens, εκδ. Cabay, Louvain-la-Neuve 1983.
 Sandars N., Οι Λαοί της Θάλασσας, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2001.
 Thompson G., Η ελληνική γλώσσα, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1989.
 Tonnet H., Ιστορία της ΝΕ γλώσσας, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1995.

Λεξικά

- Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2003.
 Ανδριώτης Ν., Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής, εκδ. ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2001.
 Δημητράκος Δ., Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσας, εκδ. Πρόοδος, Αθήνα 2000.
 Καζάζης Ι. & Καραναστάσης Τ., Επιτομή του Λεξικού της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669 του Εμμανουήλ Κριαρά, εκδ. ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη 2001-2003.
 Liddell H., Scott R. & Jones H., A Greek-English lexicon, εκδ. Clarendon Press, Oxford 1996.